

વેદ પરિચય પુસ્તકા શ્રેણી : ૧૬

સામુવેદ પરિચ્ય

[પુસ્તકા : ૪]

આચાર્ય શ્રી વિષણુહેવ પંડિત

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ - ગુજરાત રાજ્ય

B.K. Patel
24/2/88

વેદ પરિચય પુસ્તકા : એણી ૧૬

ऋગ् વૈ માતા સામ પિતા પ્રજાપતિ : સ્વર : ।

દેવતાભ્યાય આલણ

સામવેદ પરિચય

[પુસ્તકા : ૪]

આચાર્ય શ્રી વિષણુહેવ સાંકળોથર પંડિત, એમ. એ.
વેદાન્તાચાર્ય, વ્યાકરણુતીર્થ, વ્યાખ્યાન દિવાકર

યુનિવર્સિટી ગંથ નિમણુ ઐએ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

પ્રકાશક :

ઇંડિયરલાઈઝ જે. પટેલ

અધ્યક્ષ,

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ

અમદાવાદ-૬

© યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ

પ્રથમ આવૃત્તિ : એપ્રિલ ૧૯૭૪

હરિ ઊં આશ્રમ પ્રેરિત સ્વ. સાતવલેકરજી
સમારક શ્રેણી : મણુકો સોણમો

મુદ્ય : રૂ. ૨-૦૦

મુદ્રક :

વિષણુપ્રસાદ સો. પંડ્યા

સાહિત્ય મુદ્રણુલય, સીટી મિલ કંપાઉન્ડ,
કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ-૨૨.

વિઠેતા

બાલગોવિંદ ભુક્સેલસં
ગાંધી રોડ,
અમદાવાદ-૧

નિવેદન

ભારતના ધર્મશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના અંથ એ વેદસંહિતા. વેદકાળમાં ઋષિઓએ ને અનુભવ દર્શન કર્યું, તેને વેદની ઋષ્યાઓ દ્વારા આપી અને શખ્ષાંખ્ષ કરી. વેદ એ ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રાચીનતમ સંપત્તિ. આ સંપત્તિ વિષેનો અહોભાવ ચાલુ રહ્યો, પણ એના તત્ત્વની મોજ માણવાનું શક્ય રહ્યું નહિ, કારણું અનેક કારણોસર વેદનો પરિચય આમુખમાં અને શિક્ષિતજ્ઞનોમાંય ધર્ટતો ગયો. પ્રણાલીગત રીતે સંસ્કૃત શીખનારા શાસ્ત્રીઓએ સુખપાડ ચાલુ રાખ્યો; પણ આમુખમને એની ભાપામાં એની સમજમાં ઉત્તરે તે રીતે એનું દર્શન કરાવવાની તાકાત એ ગુમાવી જોઈએ..

સામાન્ય શિક્ષિતજ્ઞનો વેદની વૈચારિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિથી પરિચિત કરવાનો આ શ્રેણીનો હેતુ છે એટલે આમુખમનું સરવ ખોલે અને એનું તેજ વધે તેવા પ્રયાસોમાં ભગ્ન હરિઝું આશ્રમવાળા પૂજ્ય શ્રીમોટાઓ રૂપિયા ૨૦,૦૦૦ ટું દાન યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ જોઈને દ્રસ્ટદૃપે સોચ્યું તે અતિ આવકાર્ય બાધત બની છે. જોઈનું એ સહભાગ્ય છે કે પૂજ્ય મોટાઓ. એને આ કાર્યનું નિમિત્ત બનવાનો પ્રસંગ આપ્યો અને શ્રી. વિષણુદેવ પંડિત જેવા ચારેય વેદો અને વેદ સાહિત્યના અભ્યાસી લેખક અમને મળ્યા. સાહિત્ય મુદ્રણાલયવાળા શ્રી. વિષણુપ્રસાદ પંડ્યાનું ભાવપૂર્વકનું મુદ્રણકાર્ય એ પણ શ્રેણીની ઘુશનસીધી છે.

શ્રેણીનું સહભાગ્ય રહ્યું કે એને પૂર્ણ સ્વામીજી શ્રી. ગંગેશ્વરાનંદજી, શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર, શ્રી. ઉમાશંકર જોધી, પૂર્ણ રવિશાંકર મહારાજ, શ્રી કે. કા શાસ્ત્રી, પંડિતરાજ ભગવદ્બાચાર્ય, ડૉ. ભગ્વતીપ્રસાદ પંડ્યા જેવા સંત અને વિદ્ધિજ્ઞનોનો ભાવપૂર્વક આવકાર મળ્યો.

આ શ્રેણીના તેરમા પુષ્પથી સામવેદ પુરિતકાનો આરંભ થયો છે. એના પરામર્શક તરીકે શ્રી સહજનાનંદ કોલેજ, અમહાબાહના વિદ્ધાન પ્રિન્સીપાલ શ્રી. એલ. શાસ્ત્રીએ કાર્ય સંભાળ્યું છે શ્રી. હરકાન્ત શુક્લે સાંમગ્નાન વિષેના અભ્યાસ-પૂર્ણ વિવેચન સાથે બીજી પુરિતકાનું પુરોવચન લખી આપ્યું છે, તે બદ્લ બંને વિદ્ધાનોનો હું આભાર માનું છું.

ગુજરાત રાજ્યના કાયદા પ્રધાન માનનીય શ્રી. હિંયકાન્ત નાણાવટીએ ક્રીજ પુરિતકાને ‘આવકાર’ દ્વારા વધાવી લીધી છે. એ શ્રેણીનું ગૌરવ લેખાય. તેમજ જોધપુર યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. રસિકબિહારી જોધી; એમ. એ. પી, એચ. ડી. ડી. લિટ આ ચોથી પુરિતકાને ‘સ્વાગત’થી વધાવી રહ્યા છે; તે માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

સહવિચાર અને સહવિચાર પ્રેરક તેમજ ધર્મમૂલક સાહિત્યના પ્રચાર માટે આજીવન આપકમાણીનો. ઢીક ઢીક લિઙ્ગોસો ખર્ચનાર લિંગુસ્થાન ટાઇલસવાળા શ્રી. એચ્યુવલાલ જોરધનહાસ શાહે (ખાડિયા, ચાર રસ્તા અમદાવાદ) આ સામવેદ પરિચયની પુરિતકાના પ્રચાર અર્થે ૫૦૧/- રૂ. પાંચસોને એકનું દાન આપ્યું છે, તેની સાલાર નોંધ લેતાં આનંદ અનુભવું છું.

વેદ પરિચયની સમગ્ર શ્રેણીને સંસ્કૃતિના સર્વ આદકોએ બિરદાવી અને આવકારી છે. સામવેદના ચ્યતુર્થ પુષ્પને વાચકોના લાયમાં મૂક્તાં હું સંતોષની લાગણી અનુભવું છું. ધ્યાનને પ્રાર્થના કરું છું કે એને વાચકોના પ્રેમ સાંપડે અને વેદ પરિચય શ્રેણીનાં ચોધીસેય પુષ્પો અમે પ્રકાશિત કરી શકીશું તેવી શક્તિ અમોને અપેંદ્રિય યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ જોઈ,

દીક્ષિદ્વારાઈ પટેલ
અધ્યક્ષ

ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬.

સ્વાગત

વેદવિત પંડિત શ્રી વિષણુદેવજી કે વેદ પરિચયકો મૈંને યહાં વહાં દેખા. ગુજરાતી લિપિ નહીં જનનેસે, પહેલે મૈંને ધ્યાન નહીં પણ થા. કુછ સમય પહેલે કારણુન્તરસે ગુજરાતીકા જીન હોને પર મૈંને વેદપરિચય પણ ઔર મુજે અચ્છા લગા.

પિછળી દો શતાબ્દીઓમેં પશ્ચિમી દેશોમેં અનેક વિજાનોને વેહેંકે પ્રામાણિક અનુવાદ, સંરક્ષરણ, આલોચનાત્મક અધ્યયન તથા તુલનાત્મક અધ્યયન પ્રકાશિત કીએ. ભાપા, વ્યાકરણ, શાસ્ત્રોન્મત્તું, અનુક્રમણિકાએ છીએ. ઔર કેંચ, જર્મન, અંગ્રેજી, આદ્ય ભાપાવિદ વિજ્ઞાન આજીતક અવિચિન્ન રૂપસે ધ્યાન ક્ષેત્રમેં કામ કર રહે હોયાં. ભારતમેંથી પંડિત મધુસૂહન એઝાક્ઝી મૌલિક અનુત્પત્તું, પાંડિત્યપૂર્ણ વ વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા મૂલક ભાષ્ય તથા શ્રી. બાલગંગાધર રિણકુમાર વાખ્યાએ છીએ.

શ્રી વિષણુદેવજીની ધન છોટી છોટી સતત સતત અરસી અરસી પૃષ્ઠકી લધુ પુરિતકાએ ગુજરાતી સમાજમેં અપના એક વિશેષ સ્થાન બના રહી હૈ.

પંડિતજીને ઉપાખ્યાનોં કે ભાધ્યમસે વેદ, આત્મણ તથા ઉપનિષદ કે પ્રમાણ દેખર અપને વિચારોંકો સુલભ બનાકર બડા ઉપકાર કર્યા હૈ. ગુજરાતી કે પ્રતિ પંડિતજીકા યહ લગાવ ગુજરાતીસે અનભિજ જનતાકો ધ્યાન વેદપરિચયસે અપરિચિત રહ્યતા હૈ.

સામવેદ કે સામગ્નાન પર આપને બહુત અચ્છે નોટેશન્સ લગાએ હોય ઔર વાદ્યસંગીતકે સાથ ધીનકા સામગ્નાન આકપણું ઉત્પન્ન કરતા હૈ – યહ મૈંને સ્વયં પંડિતજીસે સુના.

મુજે ઐદ હૈ કી, અભીતક ધ્યાન સામગ્નાનકો સુનનોકા સૌભાગ્ય મુજે નહીં મિલા હૈ મૈં પંડિત શ્રી. વિષણુદેવજી કે ધ્યાન પ્રયત્નકા સ્વાગત કરતા હું ઔર યહ ચાહતા હું કી, ઉનકા યહ કાર્ય અધિકસે અધિક ભાપાઓમેં પ્રકાશિત હોય, તા કી વેહેંકે વિશેષજ્ઞ વિજ્ઞાન ધ્યાન ધ્યાનકો પછી સકેં. મુજે વિશ્વાસ હૈ કી, પંડિતજી અપને ધ્યાન કાર્ય કો પુરા કર સકેંગે, અગવાન ધનકો દીર્ઘાયુ કરેં.

સંસ્કૃત વિભાગ,
નોધપુર યુનિવર્સિટી
નોધપુર, રાજ્યસ્થાન.

રસિકબિલુપ્તિ જ્ઞાની
તા. ૧૦-૨-૧૯૭૪

ભૂમિકા

વેદ પરિચય સરળ કથાના ઇપે રજૂ થાય; એ સ્કુલના મને મળી, ત્યારે મારી સામે ઋગવેદ સંહિતા હતી. તેમાં જે સ્કુલો છે તેની સાથે ઋપિઓનાં નામ જોડાયાં છે. તે ઋપિઓની ચરિત ગાથા આપવા એતરેય આલણુ, ખૃહૃદ દેવતા જેવા અંથેના આધાર લેવાનું મને સ્કુલું અને એ રીતે ઋગવેદનાં સ્કુલો નો પરિચય આપવાનું સરળ બન્યું અને છ પુરિતકાઓ રજૂ થઈ.

તે પછી યજુર્વેદ પરિચય આપવાનું બન્યું. અહીં એક સંહિતાથી ચાલે એમ ન હતું. કૃષ્ણ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય, કાઠક અને મૈત્રાયણી તેમજ શુક્લ યજુર્વેદની વાજસની શાખાની સંહિતાનો પરિચય આપવાનું જરૂરી હતું. આમાં કાઠક અને મૈત્રાયણીમાં સંહિતાની સાથે સાથે આલણુ અંથ પણ આવી જય છે; તો તૈત્તિરીય સંહિતા અને તૈત્તિરીય આલણુ જુદાં પડે છે, તો પણ સંહિતામાં આલણુ ભાગ અને આલણુમાં સંહિતા ભાગ વણ્ણાં જય છે. શુક્લ યજુર્વેદમાં સંહિતા અને શતપથ આલણુ જુદાં છે, તો પણ સંહિતામાં કયાંક આલણુની શૈલી આવી જય છે. આમ સંહિતાઓના પરિચયમાંજ આલણુ ભાગ આવી જય છે. એ શતપથ આલણુમાં આરણ્યક અને ઉપનિપદ અંતિમ ડાંડ ઇપે રજુ થાય છે. ત્યાં સુધી પરિચય આપવા જવું જોઈએ. આ સંહિતાઓ અને આલણુ અંથેના વિપયોનાં સંકલન કરવાનું વિચારી લીધું અને તે રીતે છ પુરિતકાઓ રજૂ થઈ. એમાં યજુર્વેદના વિસ્તૃત સાહિત્યને આંકવાની ભૂમિકા ગણી શકાય.

આ પછી સામવેદનો પરિચય આપવાનું વિચાર્યું. સંહિતા નાની અને વિપય પણ ઋગવેદને અનુસરે; એમ માનીને એ પુરિતકા આપી શકાય; આવી માન્યતા હતી; પણ સામવેદના સાહિત્ય તરફ ધણ્ણા ઓછાનું ધ્યાન ગયું છે; એમ કહેવું જોઈએ.

આ વેદનો વિપય ગાન છે. સંહિતામાં ગાન માટેની મૂળ યોાનિ ઋગ્યાઓનાં સંકલન છે. માટે તેને આર્ચિક સંહિતા કહી છે. તેમાં એક એક ઋગ્યા પર ગાન મંડાય છે તે માટેની એ સંહિતાઓ છે; આમેગેય ગાન સંહિતા અને આરણ્યક ગાન સંહિતા; તે પછી ત્રણત્રણુ ઋગ્યાઓ પર ગાન મંડાય છે, તે માટે જીહગાન અને જીલ્લગાન નામની એ સંહિતાઓ છે. આ બધાં ગાન બ્યવસ્થિત છે અને તે છપાયાં છે. તે ગાનના પ્રકાર, ગાવાની ટ્યુ, સ્વરનાં આંદોલન વગેરેનો પરિચય આલણુઅંથોથી મળે છે. આષેય આલણુમાં ગાનો માંડનાર ઋપિઓનાં નામ છે, જે ગાન આમેગેયમાં છે અને તેની મૂળ ઋગ્યાઓ પૂર્વાચિક સંહિતામાં છે. ઉત્તરાર્ચિકને આધારે ઉહુ-જીલ્લમાં મંડાએલાં ગાનોનો પરિચય તાંડ્ય મહાઆલણુ અને પડ્ઘવિંશ આલણુમાં છે. આ અંથે ઉપરાંત સામસૂત્રો પણ સારા પ્રમાણુમાં છે. પુણ્યસૂત્ર, ઋક્ષતંત્ર, નિદાનસૂત્ર, ગાયત્રવિધાન, પંચવિધસૂત્ર જેવા અંથે આજે તો છપાં ગયા છે, જે સાહિત્ય પચીશ વર્ષ પહેલાં દુર્લભ હતું.

મોટા મોટા સોમયાગોમાં સામગાન ગવાતાં, આથી સામવેદની પ્રતિષ્ઠા હતી. એકાહુ, અહીન, સત્ર જેવા યજો સામવેદમાં જેવાને મળે છે. પરંતુ તે ગાનનાં રતોત્રોની સાથે શરીરાઓનાં શરીરસન અને યજુઓનાં મંત્રપડન સંગત થાય છે. આ રીતે સામમાં આવતા મોટા મોટા યજોનાં વર્ણન ઋગવેદ અને યજુર્વેદના આલ્લણુ-ગ્રંથોમાં જેવાને મળે છે, એટલું જ નહિ. આ યજોના વિષયોનાં સંકલન એક સરખાં છે. એ વાત ધ્યાનમાં આવ્યા પણ તે તે ગ્રંથોના આધાર-પ્રમાણ આપવાનું ઉચ્ચિત લેખ્યું છે, જેથી એકરૂપતા વર્તાય છે.

આમ સંહિતાના ત્રણ પ્રકારો ઋગ્યાઓની આર્ચિક સંહિતા, ગાનોની સંહિતા અને જીહગાનોની સંહિતા જોવાને મળે છે. આની ધ્યાય્યા સંહિતોપનિપદ આલ્લણુમાં છે. આ એક નાનો પણ અત્યંત ભહુતવનો ગ્રંથ છે. કેવળ મૂળ ગ્રંથ સમજવો ધણો કઠણું છે. ભાપા અત્યંત દૂકી અને સૂત્રની શૈલીમાં છે.

ઐતરેય આરણ્યકના ત્રીજા આરણ્યકનું નામ સંહિતોપનિપદ છે. તેમજ તૈત્તિરીય આરણ્યકના સાતમા પ્રપાઠકના પહેલા નવ અનુવાઙ્મોનું નામ પણ તેજ છે. આ ત્રણોય ગ્રંથો ‘સંહિતા’ વિષે વિચાર કરે છે. એક વર્ણ ખીજ વર્ણ સાથે જોડાય, તે સંહિતા; આ એક સાહું લક્ષણ છે. પણ તેનું રહસ્ય; તેનું ઉપનિપદ એક હિંયલાવ જગાડે છે. એ તરફ આ પ્રાચીન અહ્મવાદીઓનું ધ્યાન ગયું છે. આ ઋપિઓને દરેક પદાર્થમાં હિંયતાનાં દર્શાન થાય, એ જ રીતે દરેક પદમાં પણ હિંયલાવ હેખાય છે. એક એક વર્ણ પ્રયોગમાં આવતાં પદ, વાક્ય અને ઋગ્યામાં ગોડવાય; તે રીતે પદસંહિતા, અને મંત્ર સંહિતાનો ક્રમ હોય છે, તેને જ ગાન સંહિતા સુધી લઈ જવામાં આવે છે. આ એક પ્રકારની વિશિષ્ટ ઉચ્ચારણ પદ્ધતિ છે, જે ધ્વનિ શાસ્ત્ર અને ભાપાશાસ્ત્રના મૂળમાં વિચારાધ છે. જેનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન શિક્ષાગ્રંથોમાં છે. આ ચોથી પુસ્તિકામાં મુખ્યત્વે પદ, વર્ણ સ્વરગાન અને સંહિતાનો પરિચય આપવાનો અને તેમાં સામવિધાન, દેવતાધ્યાય, સંહિતોપનિપદ આધીય આલ્લણુ ગ્રંથોનાં સંકલન તેમજ ઉપર જણાવેલા ઉદ્ધરણું રજૂ કરવાનો એક પ્રાથમિક પ્રયત્ન છે.

વિષણુહેવ પંડિત
૨૬, ડાલ્લાભાઈ પાટ
ગીતામંહિર રોડ, અમદાવાદ-૨૨.
ફોન નં. ૫૨૩૬૩

અ નુ કુ મ

૧. સ્વર એ જ જીવન	૫. ૭-૧૯
૨. ગાનનાં દર્શાન	૬. ૨૦-૩૬
૩. સ્વાધ્યાયનાં તેજ	૭. ૩૭-૫૪
૪. સંહિતાનાં સ્વરૂપો	૮. ૫૫-૭૩
પરિશાષ્ટ	૯. ૭૪-૮૪

આ એક દંતકથા છે. તે જમાનામાં ભોગ કરતાં ત્યાગનો મહિમા વધારે ગણુંતો. ભોગવે, તે લાગ્યશાળી ગણુાય, પણ જે ભોગ પોતાને અજેલ હોય, તે બીજાને ધરી હે, તે વધારે લાગ્યશાળી બને. લોકો તેને વધારે માને, તેની પૂજા કરે. તે સેવા પરાયણ અને પરોપકારી ગણુાય.

આવો એક રાજ થઈ ગયો. તેણે ધણું સાડું રાજ્ય ચવાવ્યું. રાજકુમાર લાયક થતાં, તેને રાજ્ય સેંપી, એ રાજ વનમાં ચાહ્યો ગયો. એ રાજકુમાર હવે નવો રાજ બન્યો; તેણે પણ પ્રજાની પ્રીતિ મેળવી લીધી.

વનમાં રહેતારને તો અનેક અગવડો વેઠવાની આવે. જે રાજ થઈને કષ્ટ ભોગવે, તે તપસ્વી ત્યાગી ગણુાય. જૂના રાજ ત્યાગના આનંદ ભાણુતા હતા. આનંદનું ભાથું ખાંધી, તેણે અનેક સ્થાનોની યાત્રા કરી લીધી. કરતો કરતો એ ત્યાગી રાજ, તે રાજ્યના પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો, જ્યાં પહેલાં તેણે રાજ્ય કયું હતું. પણ હવે તેને તે રાજ્યની સાથે કોઈ સંબંધ રહ્યો ન હતો. એક સરોવરને ઝીનારે ઝાડની છાયામાં તેણે પડાવ નાખ્યો. તે ત્યાગી સંતનાં દર્શાન કરવા લોકો આવે અને તેમના તરફથી લિક્ષામાં જે કાંઈ મળે, તે લઈને તે રાજ થાય.

૧ સ્વર એ જ જીવન

લોકો તે સંતના ત્યાગનો ભહિમા ગાવા લાગ્યા. કેટલાક જનોએ તો તેમને ઓળખ્યો પણ લીધા. તેથા તેમને કાંઈ વિશેષ લાગ્યું નહિ. ભલા, જે છાડી દીધું, તેની વળી માયા=મમતા શું? આ તો કૃતાં કૃતાં સહજ આવે આવી જવાયું અને થોડા દિવસનો પડાવ થએ ગયો.

તેના આગમનની વાત નવા રાજના કાન સુધી પહોંચી ગઈ. તેને તે ગમ્યું તો ખરં, પણ પોતાના પિતા પોતાનાજ રાજ્યમાં લિક્ષા માંગો, તે વાત તેને ગમી નહિ. તેને થયું, રાજ્યમાં આવીને રહ્યા હોત, તો કેટલું સારું હેખાત!

પ્રધાન જૂનો હતો. તેના આગ્રહને વશ થઈ, નવા રાજ એ ર્યાગી સંતને મળવા ગયો. ત્યાગીને મન, તો જે મળવા આવે; તે બધા સરખા. એ આવે તણે નવા રાજની ખખર અંતર પૂછી.

તણે બધી વાતે સંતોષ બતાવ્યો; પણ તે સાથે જણ્ણાંયું કે;

‘મારા રાજ્યમાં આવીને તમે લિક્ષા માંગો છો, એ વાત મને ગમી નથી.’

એ ત્યાગી રાજએ નવા રાજને એધ આપવાના વિચારે પૂછ્યું:

‘રાજનું, આ રાજ્ય કેણું?’?

‘કેમ, આ રાજ્ય તો મારું છે.’

‘એમ ને, ત્યારે આ રાજ્યના બધા જનો તમારું માને ખરા?’

‘જરૂર માને, રાજનો હુકમ તો બધાને માનવો જ પડે.’

‘ત્યારે તો આ સરોવરનાં માછલાં તમારો હુકમ માનશે ને?’

એમ જણાવી, તે સંતે એક સોય હાથમાં લીધી અને સરોવરમાં નાણી દીધી. નવા રાજને મનમાં થયું: ‘વનમાં ગયા પઢી આ પિતાએ તો સામાન્ય અઝલ પણ ગુમાવી લાગે છે; બાકી માછલાંને હુકમ પાળવાની સમજણ હોય, તો હુકમ પાણે ને?’

નવો રાજ વિચારતો રહ્યો ને ત્યાગીએ એક હુકમ છોડ્યો:

‘હે માછલાંના રાજ, ઉપર આવો.’

ત્યાં તો સરોવરની પાણે કેટલાંય માછલાંએ પાણી પરથી ડો'ક ભાંચી કરી, તેમની વચ્ચમાં રાજ હતો, તેની તરફ જોઈને જણ્ણાંયું:

‘રાજન, મારી સોય સરોવરમાં ગઈ છે, તે તમે લાવી આપો.’ ત્યાં તો એ ચાર માછલાંએ હુઅકી મારી, તેમાંના એક માછલાંએ સોય લાવી, કીનારે મુકી દીધી ને બધાં માછલાં પાણીમાં ચાલ્યાં ગયાં.

સ્વર એ જ જીવન

૮

એ નવા રાજને એ પરથી પ્રશ્ન જાગ્યો કે, રાજનો હુકમ તો સમજું માણુસજ ભાને. પણ ત્યાગી સંતનો હુકમ તો સૌ કોઈ ભાને; તેતું કારણ શું કે તેના ઉત્તરમાં સંતે જણાયું :

‘લાઈ, ત્યાગનો એ મહિમા છે. જેણે ખીજને માટે બધું છોડી દીધું છે, તે બધાનો પ્રિય અને છે. તેની વાત બધા ભાને છે, કારણ કે તેણે બધાં પ્રાણીઓમાં વાસ કર્યો છે. બધાનું હિન તેને હૈથે વસ્યું છે.

એ સંતોનો પણ સંત ઈશ્વર છે. તેણે સૌ ભૂત પ્રાણી માટે બધું વસાયું છે. તેણે સૌની સગવડ માટે અન્ત, વંચ ને વાસ આપ્યાં છે. સૌ પ્રાણીઓને સહજ ભાવે આપમેળે મળી જય; એ તો પ્રાણ છે. પ્રાણ વિના કોઈ જીવી ન શકે. એ પ્રાણવાયુ સૌના નાકને ટેરવેજ વસે છે. નાકથી પ્રાણ જરાક છૂટા પડે કે પ્રાણી અકળ વિકળ થઈ જય. આને કારણે તો ઈશ્વરની આજા બધા પાળે છે.

સામ ગાનારા વિદ્ધાનો જણાવે છે કે, પ્રાણીના જે પ્રાણ છે, તેજ સામના સ્વર છે. પ્રાણ વિના જીવાતું નથી, તો સ્વર વિના જીવન નકામું. સ્વર એ તે જીવનનું મુખ્ય સાધન છે. એ સ્વર ભાનવને રાજ કરે છે, એ સ્વર પશુપક્ષીને આકર્ષે છે. એ સ્વર વનસ્પતિ-ઔષધિને ખીલવે છે. એ સ્વરથી દેવો પણ પ્રસન થાય છે.

આ સ્વરના સર્જનની કથા અલવાદી આ રીતે આલેઝે છે :

‘સૃજિના સર્જન પહેલાં તો એક પ્રથમ દશા હતી, ત્યાં કશું ન હતું, પણ એક અલજ હતું, જે બધાનું કારણ ગણ્યાય છે.

સર્જનની ઈચ્છા જગતાં, એ અલથી એક રસરૂપ તેજનું મંદળ જુદું પડી ગયું, તેણે અલાનું ઇપ ધારણ કર્યું. તેને હિરણ્યગર્ભ, પ્રાણ કે સૂત્રાત્માના ઇપે બણિ અને સમબિભાં રહેલું જણાવે છે.

આ અલાએ હજુ કોઈ બાપાર શરૂ કર્યો ન હતો, ત્યારે ભનોમન વિચાર આવ્યો. આમ જે ભન પહેલું કરણ કે સાધન ગણ્યાયું; તેજ અંતઃકરણ અને તેણે જે ઇપ લીધું, તે પ્રજાપતિ ગણ્યાય.

આને કારણે યજામાં પ્રજાપતિને નામે આહૃતિ અપાય છે, ત્યારે કોઈ મંત્ર ભણ્યવામાં આવતો નથી. ભનોમન આહૃતિ અપાય છે. આનું કારણ એ છે. કુ આહિ ભન છે, તેજ પ્રજાપતિ છે.

‘તને પ્રથમ મન કહો કે પ્રજપતિ કહો. તેનાં શિર, એ તો દિવ-દેવસ્થાન આકાશ, ઉર-મધ્યદેહ, એ તો અંતરિક્ષ, કેડતો ભાગ, એ તો સમુદ્ર અને અંતે ખગ, એ તો પૃથ્વી બની ગયાં. આમ શરૂઆતમાં તો સૌના આધાર જીવા લોક થયા અને પણી એ પ્રજપતિએ વિશ્વભરનાં ભૂત-પ્રાણીઓનાં સર્જન કર્યાં. તની સાથે સાથે તે પ્રાણીઓનું જીવન ટકે, એને માટે સામ-સ્વર આપ્યા; જે અધા આણીઓના જીવનનું સાધન ગણ્યાય છે.

‘સામના સાત સ્વરો છે, તેના વિલાગ કરવામાં આવે. એમાં સૌથી જીંચો જે કુદૃતમ સ્વર છે; તેને આધારે હેવો જીવે છે. બાકીના છ સ્વરોમાં જે સ્વર અહેલો-પ્રથમ ગણ્યાય છે, તેને આધારે મનુષ્યો જીવે છે. જે દ્વિતીય સ્વર છે, તેને આધારે ગાંધર્વ અને અસરાઓ જીવે છે. જે તૃતીય સ્વર છે, તેને આધારે પશુઓ જીવે છે. જે ચતુર્થ સ્વર છે, તેને આધારે પિતૃઓ અને અંગરેજ પક્ષીઓ જીવે છે. જે પંચમ મંદ સ્વર છે; તેને આધારે અસુરો અને રાક્ષસો જીવે છે. જે છદ્રો સ્વર છે, તેને આધારે ઔપધિ-વનરપતિઓ અને શેષ રહેણ જગતનાં બધાં પ્રાણીઓ જીવે છે.

‘હવે ખરું પૂછો, તો અન્ન એ જીવનનું સાધન છે; તેને કારણે આ સામ-સ્વર તો બધાનું અન્ન છે, એમ અલગાઈઓ કહી ગયા છે. આ રીતે સૃષ્ટિનાં સર્જન કરતી વખતેજ પ્રજપતિએ હેવાથી લઈ ને બધાં પ્રાણીઓને જીવનના સાધનઙ્ઘે સામ સ્વર આપી દીધા છે.

‘જેમ શરીરનો મુખ્ય આધાર હાડકાં હોય, તેની ઉપર માંસપિંડ હોય અને તે પર ચામડી અને રૂવાટાં હોય; એમ માનોને કે, આ સ્વરોથી બનેલ સામગ્નાન છે, તેનાં મુખ્ય હાડકાં તો મૂળ ઝડપાઓ છે, જેના મંડાણથી ગાન શરૂ થાય છે. ઉપરના માંસના પિંડની જગાએ તો સ્વરના સૂરો છે અને છેક ઉપરની ચામડી અને રૂવાટાં તો સ્તોમ-અહારનાં પદો છે, જે ગાનની શામનાં વધારો કરે છે.

‘જેમ બધાં દ્રવ્યોમાં સોનું એક કિંમતી દ્રવ્ય છે, તેને સુવર્ણ કહે છે, એમજ સામગ્નાનનું સ્વ પેતાનું દ્રવ્ય છે; તે સ્વર છે. આ સ્વ છે, તેજ સુવર્ણ છે: અર્થાત સુવર્ણ જેટલું કિંમતી છે; એટલું જ કિંમતી દ્રવ્ય સામનો સ્વર છે. એમ માનો ને કે, સ્વર એજ સામનું સ્વ છે અને તેજ સુવર્ણ છે. આ રહસ્યને જે જાળો છે, તેને સામગ્નાનની વિશેષતા અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

નેમ સ્વર તે સામનું સ્વ-પોતીકું દૃષ્ય છે, એમજ વાણી તે સામની પ્રતિષ્ઠા છે, આધાર શિલા છે. સામગ્રાનનાં મંડાણું ને મૂળ ઝડચા પર થર્યા છે, જેને સામની યોનિ ઝડચા કહે છે, તે તો વાણી છે. આ ઝડચાના ઇપમાં રહેલી વાણીમાં સામગ્રાનની પ્રતિષ્ઠા છે. ’

અહીં અનુવાદીએ સામગ્રાનની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા આપી છે. તેમજ સ્વરને મુખ્ય રૂથાન આપ્યું છે. અર્થને અનુસરી, ગાયત્રી વગેરે છંદમાં બંધાએલ ચરણુંની વ્યવસ્થાને ઝડચા કહે છે. તે ઝડચાનો આધાર લઈ, ગાન-ગીતિએ રચાય, તેને સામ ગાન કહે છે. આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે ઝડચા વાણીના ઇપે અને સામ સ્વરના ઇપે જુદાં પાડવામાં આવે છે.

આ અનુવાદી ગાયત્રી, ઘૃહતી, જગતી, ત્રિજુપ વગેરે છંદોમાં બંધાએલ ઝડચાને મૂળ વાણી ગણે છે. એ વાણી તો માનો ન કે ગાનના બોધ છે; જેની પર જુદા જુદા રાગોના આલાપ જોડી શકાય છે. ગાયત્રીના એક ચરણુમાં આઠ અશ્વર હોય; તે ઝડચા પર ગાન રચાય, ત્યારે વર્ણ અને પદનો વધારો થાય. ^૧ એમ માનો ન કે, ગાયત્રી ગાન ઘૃહતીમાં ગવાય છે. બાહ્રત ગાન જગતીમાં અને જગત ગાન ત્રિજુપમાં ગવાય, પણ તેથી છંદમાં વિષમતા આવી જતી નથી; અર્થાત્ મૂળ ઝડચામાં સ્વરો વધે તો પણ છંદ બદ્ધાતો નથી.

આ રીતે સામગ્રાનમાં સ્વર, વર્ણ, પદ કે વાક્ય ઉમેરાવા છતાં છંદ બદ્ધાતા નથી. મૂળ ઝડચામાં જે છંદ હોય; તેજ છંદ ગાનમાં રહે છે. આ છંદની સમાનતા એજ સામ છે; અર્થાત્ છંદનું જે સામાન્ય સ્વરૂપ છે, તેજ સામાન્ય છે, તેજ સામ છે. સામની આ એક વ્યુત્પત્તિ છે. બીજી વ્યુત્પત્તિ આ છે કે, ઝડચા અને સામ એ બંનેના આમનાય એક સમાન છે. અર્થાતૂં આમનાય પરંપરાએ ભળેલ છંદને કહેવામાં આવે છે અને તેથી જે સમાન આમનાય છે, તેજ સામનું સ્વરૂપ છે. વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્ર અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે સમામનાયનું ઇપ સામાન્ય અને તેનું સામરૂપ બને છે.

તેનો ભાવ આ છે કે, છંદ એક હોય, છંદની ઝડચા એક હોય, તેમાં જુદાં જુદાં સામગ્રાન ગવાય છે. નેમ મૂળ ઝડચાનો છંદ બદ્ધાતો નથી, તેમજ મૂળ ઝડચામાં જે દેવ હોય; તે પણ બદ્ધાતો નથી. ઝડપિના નામમાં ફેરફાર થાય છે. મૂળ ઝડચાના ઝડપિ અને સામગ્રાનના ઝડપિ જુદા જુદા હોય છે. નેમ પ્રાચીન

કડધિઓને જુદીજુદી કડચાઓનાં દર્શન થાય છે તેમજ જુદા જુદા કડધિઓને વિવિધ પ્રકારનાં સામ ગાનતાં દર્શન થયાં અને તેથી તે કડધિઓનાં નામ તે ત ગાનોની સાથે જોડવામાં આવ્યાં છે.

સંગીત શાસ્ત્રમાં ગાયકી જુદાં જુદાં ધરાણું પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ હોય, એજ પ્રમાણે આ સામગાનોની ગાયકી જુદા જુદા કડધિઓના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ૧ નેમ કે પહેલી કડચા અગન આયાહિ પર ત્રણ ગાન છે, તેમાં પહેલા અને ત્રીજ ગાનતું નામ પર્ક છે અને તેના દષ્ટા ગોતમ છે. બીજ ગાનતું નામ બર્ભિષ્ય છે અને તેના કડપિ કષ્યપ છે. મૂળ કડચાના કડપિ લરદવાજ, છંદ ગાયત્રી અને દેવ અર્દિન છે. તે પર રચાએલાં ત્રણ ગાનેના દેવ અર્દિન અને છંદ ગાયત્રી છે. તેમાં કેરકાર થતો નથી, પરંતુ ગાનતાં દર્શન કરનાર કડધિઓનાં નામ બદલાય છે. તે મહાત્મવતું છે. આને કારણે સામયોનિ સંહિતા અને સામગાન સંહિતા બંનેમાં રહેલી મૂળ કડચા પ્રમાણે દેવ અને છંદ એકજ રહે છે, તેથી તે વિષે વિશેપ વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી; પરંતુ કડધિઓનાં નામ બદલાતાં, અલ્લવાદીઓએ તેની વિચારણા સારી રીતે કરી છે.

આ પહેલાં એક એક સ્વર તે તે પ્રાણીના ઉપજીવનતું સાધન છે, તે ખતાવવામાં આવ્યું છે, તે પરથી સંગીત શાસ્ત્રના સાત સ્વરોનો મેળ ખતાવવાનો પ્રયત્ન એક સંરોધનશીલ વેદમૂર્ત્િએ કર્યો છે. એ પ્રયત્ન સાથે પ્રાચીન નારહીય શિક્ષાતું વિધાન સંગત કરવામાં આવ્યું છે, તેને આજના કેટલાક સંગીત શાસ્ત્રીઓ સિદ્ધાંતની દર્શિએ સ્વીકારતા નથી.

અહી મૂળ હકીકત તો એ છે કે, સ્વરની પ્રાચીન પરિભાષાઓ જુદા સિદ્ધાંત પર મંડાઈ છે. એજ સ્વરની અવીચીન પરિભાષાઓ તે કરતાં જુદા પડતા સિદ્ધાંત પર રચાઈ છે. આમાં સિદ્ધાંતનો લેદ જુદો તરી આવે, પણ સ્વરોની મૌલિક વિચારસરણિ સમજવામાં આ જુદી પડતી પરિભાષાઓનો તુલનાની દર્શિએ અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે.

નારહીય શિક્ષાએ વેહના સ્વરની સાથે સામના સ્વરોની તુલના કરી છે. જે સામગ ઉદ્ગાતાઓનો પ્રથમ સ્વર છે, તે વેણુનો મધ્યમ, દ્વિતીય તે ગાંધાર, તૃતીય તે ક્રપલ, ચતુર્થ તે પડજ, પંચમ તે ઘૈવત, છઠો તે નિપાદ અને સાતમો અતિકુષ્ટ તે પંચમ સ્વર ગણ્યાય છે

અહી પ્રાચીન અલ્લવાદીઓએ સૌથી જાંચા સ્વરની ગણુના કરતાં, અતિકુષ્ટ

સ્વરથી એવે જીવન

સ્વરથી શરૂઆત કરી છે, જે પછીના અંથોમાં સ્પેચમ સ્વર ગણુયો છે અને તે વૈણુનો પંચમ સ્વર ગણુય છે.

સંશોધનશીક વેદમૂર્તિએ પ્રાચીન અહ્લવાદીના જણાયા પ્રમાણે સાત સ્વરો અને તેના ઉપજીવન પર આધાર રાખતા સાત પ્રાણીઓનાં નામની સાથે અર્વાચીન પરિભાષાને સંગત કરતાં ઉદ્દેખ કર્યો છે :

૧ ‘આમાં જે સામનો કુદૃતમ રવર છે. તેના આધારે હેવો જીવે છે. આ પાંચ હેવોનો પકાર લઈ ને વીણાનો પંચમ સ્વર સંગત કર્યો છે. તે પ્રમાણે પ્રથમ સ્વરને આધારે મનુષ્યો જીવે છે, તે મનુષ્યનો મકાર લઈ ને વીણાનો મધ્યમ સ્વર, દ્વિતીય સ્વરને આધારે ગાંધર્વ^૧ જીવે છે, તે ગાંધર્વનો ગકાર લઈ ને વીણાનો ગાંધાર સ્વર, તૃતીય સ્વરને આધારે પશુઓ જીવે છે, તે પશુઓમાં શ્રેષ્ઠ ઋપલનો રિકાર લઈ ને, વીણાનો રિપલ સ્વર, અતુર્થ^૨ રવરને આધારે પિતૃઓ અને ઈડામાં સૂતેકાં પક્ષીઓ જીવે છે. તે સૂતેકાં શેરતે નો સા લઈ ને, વીણાનો પડૂજ રવર, પંચમ સ્વરને આધારે અસૂર, રાક્ષસ, નિપાદ વગેરે જીવે છે; તે નિપાદનો નિલઘતે વીણાનો નિપાદ સ્વર તેમજ અંત્યસ્વરને આધારે ઓપધિ વનરપતિઓ જીવે છે, તે ઓપધિમાનો ધ લઈ ને, વીણાનો વૈતત સ્વર લેવાય છે.’

આ સંગતિ જે કે વ્યવરિથત કેમથી લાગતી નથી અને તેથી તે પૂરેપૂરી સંગત થઈ શકતી નથી. આ પ્રયત્નનું તાત્પર્ય આગલું હોએ શકે કે, સાત સ્વરોની પરિભાષાઓ જુદી જુદી હોય, પરંતુ તે રવરોનાં રહરય ઉકેલવામાં પ્રાચીન પરિભાષાઓની સાથે અર્વાચીન પરિભાષાઓ મદ્દહિપ થઈ શકે છે. આ અંનેની વિચારસરણિ જુદી હોવા અતાં સમાનતા લાવવામાં આ રીત સહાયક બને છે.

અહીં મૂળ ઋચાઓના હેવ, તેજ સામગ્રાનના હેવ છે, એમાં ફેરફાર થતો નથી; પરંતુ સામના સાત સ્વરોના હેવો જુદા જુદા છે; તેનો ઉદ્દેખ આ અહ્લવાદી કરે છે :

૨ ‘અહીં જે સૌથી જાંચો કૃષ્ણ સ્વર છે, તેના હેવ પ્રજાપતિ, અહ્લ અથવા વિશ્વેદેવ ગાનના પ્રયોગ પ્રમાણે વિકલ્પે ગણુવામાં આવ્યા છે, એમાં પ્રજાપતિ તે વિરાટ પુરુષ અને અહ્લા તે દિરણ્યગર્મ ગણુય છે.

^૧ સામવેદ સંહિતાની પ્રથમ આવૃત્તિની ભૂમિકા વેદમૂર્તિ શ્રી શ્રીપાદદામોદર સાતવણેકર સ્વાધ્યાય મંડળ. પાલડી (સુરત) ૨ સા. વિ. બ્રા. -૧, ૧

જે પ્રથમ સ્વર છે, તેના દેવ બાર આહિય છે, ખીજ સ્વરના દેવ સાધ્યન ગણું છે, ત્રીજના અગ્નિ, ચોથાના વાયું, પાંચમા—મંદ સ્વરના સોમ અને છટા—અતિસ્વરાર્થ સ્વરના દેવ મિત્ર અને વરણું છે.’

દરેક સામગાન સામાન્ય રીતે નણ ભાગમાં વહેંચાય છે; ગાનની શરૂઆત, મધ્ય અને અંત. અહિવાદીઓ અને શ્રૌત સૂતકારોએ પહેલા ભાગને પ્રસ્તાવ, મધ્ય ભાગને ઉદ્ગીથ અને અંતભાગને નિધન નામ આપ્યાં છે. વચ્ચા ઉદ્ગીથની સાથે ઉપદ્રવ અને પ્રતિહાર એ એ અંતર ભાગ જોડવામાં આવ્યા છે. ગાનના આ પાંચ ભાગને પાંચ લક્ષિતઓ. કહી છે અને તે પર ધળી વિચારણા કરવામાં આવી છે.

હેવાની રતુતિ કરવા માટે સામગાન હોય છે, તે રીતે રતુતિ માટે રતોનું રચાય, તેના શરૂઆતને પ્રરતીવ અને તે રતુતિ કરનાર ગાયકને પ્રસ્તોતા કહે છે. પ્રસ્તાવ પદ્ધી ઉદ્ગીથ ગવાય; જેનાં આવર્તન (અંતરા) નણ વાર કરવામાં આવે છે. ઋદ્ધાને રતુતિ પરથી રતોન્તીયા કહે છે. તેનું પહેલું ચરણ પ્રસ્તાવ બને અને ખીજની સાથે ત્રીજ ચરણને જોડીને ઉદ્ગીથ નાં ત્રિવૃત નણ આવર્તન થાય. તેના ત્રીજ આવર્તનમાં પ્રતિહાર અને ઉપદ્રવ જોડાય છે. ઉદ્ગીથ ગાનારને ઉદ્ગ્રાતા કહે છે. જે સામ ગાનનો મુખ્ય ઋત્વિજ હોય છે. પ્રતિહાર ગાનારને પ્રતિહર્તા કહે છે. તે પદ્ધીનો ઉપદ્રવ ઉદ્ગ્રાતા જતે ગાય છે.

ગાનના અંતભાગમાં નિધન ગવાય છે, તેને સામાન્ય પણ કહે છે. આ અંતના ભાગને નણોય ઋત્વિજને સાથે ભળાને ગાય છે. જે કે પ્રસ્તાવ અને ઉદ્ગીથ સામગાનની મુખ્ય લક્ષિતઓ છે, તો પણ સામગાનના પ્રકારો અને લક્ષણો તારવી લેવામાં નિધન મહત્વનો ભાગ ભજવે છે; આથી અહિવાદીઓ અને સૂતકારો નિધન વિષે અનેક વિચારણાઓ. રજૂ કરે છે.

સામગાનની ચાર લક્ષિતઓમાં મૂળ ઋચા—રતોન્તીયાઓનાં ચરણ હોય છે. પણ ગાનને અંતે આવતા નિધનના વર્ણ, અક્ષર, પદ વધારાના જોડવામાં આવે છે, તેને સામાન્ય કહે છે. તેના ચાર પ્રકાર છે: સ્વર, નિધન, ઈડા અને વાક. આમાં સ્વર બહારથી લેવામાં આવતા નથી, પરંતુ ઋચાના અંતિમ ચરણના સ્વરને લંબાવવામાં આવે છે, માટે તેને અન્તનિર્ધિન કહે છે. ખીજ પ્રકારના નિવનમાં સ્તોષે (ઉચ્ચા તે ઋચામાં આમહીયવ ગણના અંતે); વગેરે પદ મુકાય છે, તેને બહિનીધન કહે છે. ત્રીજ પ્રકારમાં ઈડા પદ મુકાય છે, જેમકે પુનાનઃ સ્તોન્તીયાના.

રૌરક ગાનને અંતે ઇડા આવે છે. ચોથા પ્રકારમાં વાગ કે વા જેવાં પદ મુકાયે છે. નેમકે યજાયજ્ઞા. સ્તોત્રીયાના યજાયજ્ઞીય ગાનને અંતે વા ઉ ૩ ૪૫ પદ છે.

જે કે, ભૂગ ઋચા- સ્તોત્રીયાની રતુતિ જે હેતુની હોય; તેજ હેતુને માટે રતોત્રીયા પરદી ગાન રચાયું છે, એ દદ્ધિએ ગાનના હેવ બદ્ધલાતા નથી; પરંતુ નેમ સાંત સ્વરોના હેવ જુહા જુહા જણાવ્યા છે, એજ પ્રમાણે ગાનોના હેવો અને પાચ લક્ષ્મિઓના હેવો પણ છે, તેને વિષે આ અલખવાદીઓ અને ભૂતકારોએ વિચારણા રંજૂ કરી છે; તેમાં વિશેપ ધ્યાન તો નિધન ના ચાર પ્રકારોના હેવો માટે આપવારં આવ્યું છે.

તાંડુય મહાથ્રાલ્લણુના અંગેળ અનુવાદક ડૉ. કલંદ ભારપૂર્વક જણાવે છે કે, આ ચાર નિધનના પ્રકારો સમજવામાં આવે, તો સામગ્નોનાં લક્ષ્મણો અને વિશેપતાએ સમજવી સહેલી પડે. નેમ ગાનના ઋપિએ જણવા માટે આર્થેય બ્રાહ્મણ છે, એમજ ગાનના હેવો માટે દેવતાધ્યાયબ્રાહ્મણ ભહુરવનું છે. તેના પહેલા ખંડમાં ચાર નિધનના પ્રકારો અને તેના હેવોની વિચારણા રંજૂ થઈ છે. : જે સામાન્ત - સામગ્નનો અંતિમ લાગ નિધન જણાય છે, તેના હેવો આ રહ્યા : અગ્નિ, ઈન્દ્ર પ્રજ્ઞપતિ, સોમ, વરુણ, ત્વષ્ટા, આંગિરસ, પૂષા, સરસ્વતી અને ઈન્દ્ર તેમજ અગ્નિ.

સામાન્તમાં જે ઇડાનિધન, પદનિધન અને ઈકાર - નિધન હોય; તેના હેવ અગ્નિ છે. જે સ્વરનિધન હોય; તેના હેવ પ્રજ્ઞપતિ છે. તે સિવાયનાં ખીજાં નિધન હોય, તેના હેવ ઈન્દ્ર છે. જે સામાન્તમાં બહારતું પદ ન લેતાં, ઋચાના અંતિમ પદના સ્વરને લંઘાઓ હોય, તેને કઢુસામ કહે છે અને તેના હેવ સોમ છે. જે સામાન્તમાં વાગનિધાન હોય, તેના હેવ વરુણ છે. જે સામાન્તમાં અક્ષરને લંઘાવી અનુસ્વરણ કર્યું હોય, તેના હેવ ત્વષ્ટા છે. અભિ સોમાસ : (સા. ૫૧૮) ઋચામાં આંગિરસ સ્વઃપૃષ્ઠ નામે સામ ગવાય છે, એ પ્રકારનાં જેટલાં ગાન હોય, તેના હેવ આંગિરસ છે. જે રહર - નિધન ગાનો છે, તેના હેવ પૂષા છે. જે કે વાગનિધાન ના હેવ વરુણ છે, તો પણ કયાન : (સા ૧૬૬) અને આ પવસ્વ (સા ૧૨૭) ઋચામાં એ સામગ્નાન છે, તેના ખીજ ગાનમાં અંતે ઇન્દ્રો ૮ ૨ ૩ ૪ ગ્નાર્હી પદ નેડી દીધાં છે. તથી તેના હેવ ઈન્દ્ર અને અગ્નિ છે. ઉપ નો (સા. ૧૫૦) ઋચામાં સુતરયિષ્ઠીય ગાન ગવાય છે, તેના અંતમાં સુતરયિષ્ઠા ૮ ૨૩૪૫ અને યસ્તે મદો (સા. ૪૭૦)ના ત્રીજી પ્રાજ્ઞપત્યગાનમાં સહોરયિ ૮ ૩ છા ઇન્દ્ર ૩ ૪ ૫ પહેલે જોડવામાં આવે છે, તે ઈન્દ્ર અને અગ્નિનાં વાચક છે, માટે તે નિધનના હેવ ઈન્દ્ર અને અગ્નિ છે. :

ઉપર ખતાવેલ દશ હેવો, તે તે નિધનને અનુસરી ખતાવવામાં આવ્યા છે, તે ઇક્તા સામાન્ત - નિધનના જ હેવો નહિ ગણુતાં, તે તે સામગાનોના હેવ ગણુાય છે. એ રીતે નિધન ભક્તિનું સ્થાન મહત્વનું છે. આ હેવો ઉપરાંત ખીજ ચાર હેવો પણું આ સામગાનના ખતાવવામાં આવ્યા છે; તેના ક્રમમાં અન્તરતમ - સૌથી નિકટમાં રહેનાર હેવ અલા ગણુાયા છે; જેથી બધાં જ સામગાન અને તેમના મૂલ સ્વરોની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

અગિન વગેરે હેવો એક એકની ગણુનામાં છે, વસુ, રૂદ્ર, આદિત્ય અને વિશ્વેદેવ એ સંધની ગણુનામાં છે. એ દર્શિએ આ અલ્લવાદી જણુાવે છે :

૧ ‘ને સામગાનોના ચાર પ્રકારનાં સામાન્ત-નિધન છે, તે ગાનોના હેવો વસુઓ, રૂદ્રો, આદિત્યો અને વિશ્વેદેવો છે. આ ગાનોનાં જે સ્વર નિધન છે, તેમના હેવો વસુઓ. બહિર્નિધન છે, તેમના રૂદ્રો, ઈડા નિધન છે, તેમના હેવો. આદિત્ય અને વાડનિધન છે; તેમના વિશ્વેદેવો છે.

ઉપરના અગિન વગેરે હેવો કરતાં, સામગાનોના આ વસુઓ વગેરે હેવો સંધમાં હોવાને કાંણે સામગાનોની વિશેપ નિકટ રહે છે, એથી ઈન્દ્ર વગેરે અહારના હેવો અને વસુઓ વગેરે અંતરના હેવો ગણુાય. છે.

નિધન એ જે કે સામાન્ત ભાગ છે, તો પણ તેમના નિર્દેશ પ્રમાણે સંપૂર્ણ સામગાનોનાં લક્ષણો વર્તાય છે તેમજ તે ગાનોના હેવો પણ નક્કી થાય છે. આ દર્શિએ અલ્લવાદી જણુાવે છે :

૨ અહીં જે ઈડાનિધનના હેવ અગિન છે, તે નિધનવાળાં સામગાનોના હેવ પણું અગિન છે, સ્વર નિધનના હેવ પ્રણપતિ છે, તે સ્વરનિધનવાળાં સામગાનોના હેવ પણું પ્રણપતિ છે, તે સિવાયનાં અન્ય નિધનવાળાં સામગાનોના હેવ ઈન્દ્ર છે. આ હેવો તે તે સામગાનોનાં દૈવત જગાડવામાં અંતરતમ ગણુાય છે.

‘સૃષ્ટિના સર્જનમાં જેમ સર્વ પદાર્થોનાં સર્જન કરવામાં આવ્યાં, એજ રીતે સામગાનોનાં સર્જન પણ અલ્લા-આદિ પ્રણપતિએ કર્યાં છે, તેને કારણે બધાંજ ગાનોના હેવ અલા છે, જે સૌની નિકટમાં રહેલા છે.

‘આ સૌ સામગાનોના દૈવતને જગાડનાર હેવોને જણુવાનું જે રહસ્ય છે, તે તો ઉપનિષદ-ઉત્તમ જ્ઞાન છે. તે પ્રસાણે કહી શકાય કે :

કડચા એ માના, સામ પિતા અને સ્વર પ્રજ્ઞપતિ છે: અર્થાત જે સામગ્નાનનાં નામ ભૂણ કડચાને અનુસરી ખાડવામાં આવ્યાં છે; તેમનાં ઓળખાણ કડચા માતા છે, એ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે. જેમકે યજાયજીય ગાન ભૂળ કડચા યજા યજા પરથી પડેલ છે. એ રીતે સામગ્નાનના જે દષ્ટા કડબિ છે, તેમનાં ઓળખાણ તે સામગ્નાનના પિતા છે, એ રીતે આપવામાં આવે છે. જેમકે પુનાનઃ કડચા પર યૌવાજ્ય ગાન છે. તેના કડબિ યુધાન્જિત છે. તે રીતે જે સામગ્નાનના સામાન્ત નિધન સ્વર છે, તે પરથી તે ગાનોનાં ઓળખાણ સ્વર એજ પ્રજ્ઞપતિની રીતે કરવામાં આવે છે. જેમકે વામહેન્ય ગાનમાં, હાઇ સ્વર છે, તથી તેનાં ઓળખાણ પ્રજ્ઞપતિ તરીકે કરવામાં આવે છે.

અહી નિધનને મુખ્ય ગણીને પણ સામગ્નોના દેવો વિષે વિચારણા કરી છે. સામગ્નનો પ્રાણ તો ઉદ્ગીથ છે. ઉદ્ગીથ એ સામનું ગીત છે. તે કેવળ ખીજ કડચા પૂરતું ભર્યાદિત નથી. ઉદ્ગીથનાં આ ત્રણ અંગ છે: કડચા, સામ અને સ્વર.

જેમ લોક વ્યવહારમાં સંબંધનો વિચાર કરવામાં આવે છે. એમજ આ સામગ્નાનના સંબંધની વિચારણા કરતાં, આ અહીના જ્ઞાનો છે:

૧ ‘આ સાચેજ ને ઉદ્ગીથ છે; જે સામનું ગીત છે. તે સામગ્નનાં ત્રણ પ્રકાર છે: ઉદ્ગીત, અનુગીત અને આગીત. હવે આમાં ‘અમે ગાઈએ’ આમ ઓદીને ઉદ્ગાતાએ જે ગાનની શરૂઆત કરે, તેનું નામ ઉદ્ગીત છે. તે ગીતને અનુસરી, જે કાંઈ ગવાય તે અનુગીત. તેની સાથે સંગત થાય, તે આગીત; તે સામગ્નનોજ એક લાગ બને છે. આ રીતે સામનાં ત્રણ અંગ છે.

અહીં જે કે, સામગ્નની ખીજ અક્રિત-ઉદ્ગીથનાં ત્રણ આવર્તનની સૂચના છે, તો પણ ઉદ્ગીથ સામગ્નના આખા સ્વરૂપને રજૂ કરે છે, એ દર્શિયે આ અહીના વિચારણા રજૂ કરે છે. :

૨ ‘આ તે ઉદ્ગીથ છે, જેમાં માતા, પિતા અને પ્રજ્ઞપતિના સંબંધે કડચા, સામ અને સ્વર જોડાય છે. આ ત્રણ અવયવોથી સામગ્નાન ઉદ્ગીથ બંધુમાન ગણ્યાય છે, એટલું જ નહિ. તે બંધુ-સંબંધીજનોથી સંભત થાય છે.

૧ સંગીતશાસ્ત્રની ગાયકીની વિચારણા કરીએ, તો તેમાં ગીતને ચાર વિલાગ આપવામાં આવે છે: સ્થાયી, અંતરા, સંચારી અને આભોગ.

પહેલા ષડુજ સ્વરને જેડી વાદી રવરનું મહત્ત્વ બતાવતાં, પૂર્વાંગના ઇપમાં જે આલાપ ચાલે, તેને સ્થાયી સ્વર કહે છે. સામગાનના પ્રસ્તાવ ની સાથે આની સરખા-મળિય થધ શકે. ત્યારાંદ સૈતકસ્વરના ગાંધારકે પંચમ સ્વરથી ગાનની શરૂઆત કરવામાં આવે, તેને અંતરા કહે છે. અહીં તાનના જુદા જુદા પ્રકાર લેવામાં આવે છે, તેને 'ઉદ્ગીથ' સાથે સરખાવી શકાય. ગીતનો ત્રીજો ભાગ સંચારી ગણ્યાય છે. અહીં સા, મ કે પ માંના ગમે તે એક સ્વરથી શરૂઆત કરી, મધ્યમ, પંચમ કે ષડુજ પર આવાને વિરામ લેવાય છે. સંચારી સ્વરમાં ગમક લેવાય છે અને તેથી તેને સામના ડ્રપદ્રવ સાથે સરખાવી શકાય.

આ ગાનમાં અંતરાના વિસ્તારની સાથે આભોગ લેવાય છે, જેમાં ત્રણુય સૈતક જેડાય છે, તેને પ્રતિહાર સાથે તુલની શકાય. આ સ્વર સાતાંભાં ત્રણ નાંદ એટલે કે સ્વરોના ગુંજનને ઊંચાઈ અને નીચાઈ પ્રમાણે મંદ, મધ્યમ અને તાર એ ત્રણ સ્થાનોમાં નોંધવામાં આવે છે, તેને વાણનું બાંધાણું, વોઈસ રળજુર કહે છે, તેમજ સ્વરસૈતકોના આરોહ અને અવરોહને મૂર્ચાઈના કહે છે; જેનાં ત્રણ આમ ગણ્યાય છે.

સામ ગાનમાં સ્વરોનાં કુટ, આકર્ષણુ, વિકાર, વિશ્લેષણ વગેરે પ્રકારો જોવાને મળે છે. તેને સંગીતમાં ગમક કહેવાય. આ પ્રકારો પર પ્રાચીન સામગાનના અંથોમાં ધણું વિચારાયું છે. પણ તે બધી પરિલાપાયોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ થવો જરૂરી છે-

અંસા સંદર્ભમાં ઝડક પ્રાતિશાખ્ય (૧૩, ૧૭) નું પ્રમાણું ટાંકવા જેવું છે: 'ઉપાંશુ સ્વર બ્યક્ત થતો નથી.' તે પછી સ્વરનાં ત્રણ સ્થાન છે. મંદ, મધ્યમ અને ઉતામ (ઊંચો, તારસ્વર) દરેક સ્થાનને સાત સાત સ્વર મળે છે; તે સરવોને થમ કહે છે. તે સ્વરોની શરૂઆત ઊંચા સ્થાનથી થાય છે અને તેને ન ચે ઉતારવામાં આવે છે. આ સ્વરોને કુટ, પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, મંદ અને અતિસ્વાર્ય કહે છે, તેજ આરોહના કુમે લેવાય, તો ષડજ, રિષલ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈરત અને નિપાંદ બને છે. અહીં જે વિપ્રકુટ થગ છે, તે જેદથી જાણી શકાતો નથી.

સ્વર એ જ જીવન

આ સ્વરની સૃજિ તો સાગર જેવી અગાધ અને અમાપ છે. તે સૃજિને તાદું અને લયમાં બાંધવાનું એક સાહસ છે. પ્રાચીન સાધકજ્ઞનોએ હૃદ્યની વીણા પર જગતા નાદને સમજવા પ્રયત્ન કર્યો અને હૃદ્યના અનુરાશુનને જગાડતી વીણાની રચના કરી.

સામ ગાયકો હૃદ્યનીણાની સાથે કંઠવીણા અને કરવીણાને સંગત કરે છે. આ સામગાનની એક સાધના છે. એ સાધના અધરી છે અને તેની સિદ્ધિ ચોડાક જને મેળવી શકે છે, પણ સ્વરનું જે આકર્ષણું છે, સ્વરનું જે આધુર્ય છે, એ તો સર્વ પ્રાણીને ગમી જાય છે.

જેમ રસ એ દરેક પદ્ધાર્થનો એક ગુણ બને છે. એ રસ સૂક્ષ્માઈ જાય તો પદ્ધાર્થ વિભરાઈ જાય. વૃક્ષવનરૂપતિમાં એક કીડો જન્મે છે. એ રસ ચૂસી લે છે, તેની સાથે વૃક્ષ દગ્દો થઈ, લોટ થઈ જુદું પડી જાય છે. માણુસને રક્તાખીતનો રોગ થાય છે, હાથ, પગની આંગળીઓના રસ ચુસાવા લાગે, તે આંગળીઓ ખરી પડે છે. પછી તો હાથ, પગ પણ ખરવા લાગે છે.

આ સંધળું જીવન રસથી સલબર છે. એ રસને સાચવી રાખનાર સ્વર છે. સ્વર ગણો કે રસ ગણો, તેના વિનાનું જીવન શુષ્ફું બની જાય છે, સ્થાણું ગણો કે હુંહું ગણો, જીવનની એ જડતા છે. અહૃદ્યા શાદ્યા બને, ત્યારે તેના જીવનની ચેતના જગાડવા ભાગે રામને આવવું પડે છે. રામનો રૂપર્શ થતાંજ અહૃદ્યામાં નવું ચેતન આવે છે, નવા જીવનનું દર્શાવ થાય છે.

આ સ્વર સૌજનોને મળે, એ ભાગે સૃજિના સર્જનકાળે પ્રજાપતિએ સ્વરનાં ખણું સર્જન કર્યાં છે. સુષ્ઠ સ્વરથી દેવો રાજ થાય છે. સ્વરની મધુરતા સાંભળી ગાયો દૂધ આપે છે. મુરક્કીના સ્વરથી વૃક્ષ વનરૂપતિ રસસલબર બને છે.

જેમ પ્રાણ એ સૌનું જીવન છે, એમ સ્વર સૌનું ચેતન છે. જ્યાં પ્રાણ છે, ત્યાં સ્વર છે. પ્રાણનો અનુભવ સૌને થતો નથી, પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા યોગીજન કરે છે. એમ જ સ્વરનો અનુભવ સૌને થતો નથો. સ્વરની સાધના તો સામગાનથી શરૂ થાય છે. સામ એ તો દેવોનું સ્વર્ગ છે, માનવીઓનું સ્વત્વ છે. અગત સંપત્તિ છે. જીવનની સિદ્ધિ છે.

એ એક પરહેશી હતો. કુતૂહલને
વશ થઈ, તે હિમાલયની યાત્રા કરવા
નીકળ્યો. ઉત્તર કાશીથી ગંગાતરી
પહોંચી ગયો. ત્યાં નાની એક ગુફામાં
તેને રાત ગાળવાની ભળી. બાજુમાં જે
ગંગાના ધોધનો અવાજ આવે. તેથી
તે પરહેશાની ઊંઘ ઉડી ગઈ. એજ
ગુફામાં જે યોગી રહેતો, તેને વાત
કરી અને ઉમેયું; ‘તમે આ તીવ્ર
ધોધાટમાં શી રીતે રહી શકો છો?’

‘અરે વાહ,’ યોગીએ જણાવ્યું;
‘આને તમે ધોધાટ કહો છો? આ તો
નાદ છે, ગંગાનો હિંય નાદ ગમ્ ગમ
એ તો મધુર ધ્વનિ, તે નાહની સાથે
મનની વૃત્તિને જોડી ધો અને જુઓ.
અમતકાર! નાદમાં ચિત્તની વૃત્તિ જોડાય
કે નિરૈધ! સરળ રીતે યોગ સધાઈ
જન્ય. નાચેની દુનિયા છોડી આટલે
આવ્યા છો; તો હિંય યોગનો આનંદ
લુંટી લો. ’

હિમાલયના યોગીને જે યોગ સરળ
લાગે; તે સાધન પરહેશાને તો ધણું
કઠણું. એ પ્રકારનો તેને અફ્યાસ જે
નહિ ને!

સંયોગવશાત્ત પરહેશીની સાથે
યોગીને દિલ્હી આવવાનું થયું. ગરમીના
દ્વિસ અને રાતનો સમય. વીજળીનો
પંખો ચલાવી, પરહેશી સુઈ
ગયો, પણ યોગીને તો ચેનજ પડે
નહિ. સવારે તેમણે જાત અનુભવ

૨ ગાન્ધારી દ્વિસ

કહો. પરહેશને તેમની વાત સમજય નહિ. ચોગીને એ પ્રકારનો અભ્યાસ નહિ.

અહીં એકને મન ધોંધાઈ છે; તે ખીજને મન દિવ્ય નાદ છે, તો ખીજને જેથી નિદ્રા આવે છે; તે વાતાવરણું ખીજને ધેરાએલું—ગમગીન લાગે છે. આ બંનેનો તદ્દાવત તો પારખવો પડશે.

ચાહુ જમાનામાં ધોંધાઈ વધતા જય છે ને જીવનની રહેણી કરણી કૃત્રિમ અનતી જય છે. આ ધોંધાઈમાં ધર્મણું છે, કલેશ છે, શોક છે, શોષણ છે. તેને વશ જે ભાનવ થયો, તેને સુખ નથી, શાંતિ નથી, આનંદ નથી. લક્ષે, આ ગમગીન વાતાવરણમાં નિદ્રા આવી જય, ધરીલરનો આરામ મળી જય, ચોડાંક સુખ સગવડ મળી જય; પણ ચિત્તની શાંતિ અને આત્માનો આનંદ તો ઝારવાઈ જ ગયો છે.

આજના વિજ્ઞાનીએ જે નથી મેળવ્યું, તે આ પ્રાચીન ઋષિઓ મેળવી લીધું છે. એટલું જ નહિ, તે માર્ગ જવાના સરળ ઉપાય પણ તેમણે બતાયા છે, આવા સાદા, સરળ સંવાહે ઉપનિષદ્ધોમાં આલેખાયા છે :

‘ ‘ગણુક નામનો એક ઋષિ છે. ગંગાને તીરે શુદ્ધ છે. ત્યાં તે એકો છે. ગંગાનો જે ધોષ છે, જે નાદ છે, તેને તે સાંસલે છે અને તેને એક મંત્રનાં દર્શન થયાં છે. એ મંત્ર એક વર્ણનો છે, એક અક્ષરનો છે, પણ તેમાં પાંચ બાયતો રહેલી છે. એ મંત્ર છે ગમું; એમાં ગકાર તે પૂર્વિપ, અકાર મધ્યિપ અનુસ્વાર અંત્ય, બિંદુ ઉત્તર (ઉપર) તું ઇપ અને નાદ તે સંધાન-સંધિસ્થાન છે, આ ગણેશવિદ્યા છે, તેના ઋષિ ગણુક, તેના છંદ નિયૂહ ગાયત્રી અને તેના દેવ ગણુપતિ છે.’

ગમું ગમું નાં ગાન ગાનારી એ તો ગંગા અને એનો એ દિવ્ય નાદ; તેને જે જાણો, તેના રહસ્યને જે ઉકેલે; તેનાં અનુસંધાન જે જોડે, તેને મંત્રની સિદ્ધિ મળે. અનુભવમાં મુક્તા માટેનો આ સરળ ઉપાય છે; જેને સૌ સાધી શકે. આ એક ગીત—ઉદ્ઘાગિથ છે, ગાન છે, તેની સાધના કરવાની છે.

ગમું એ ગીત છે, પણ તે સાધારણ વાણી નથી. મંદ્રવરમાં તે ગવાય છે, તે સ્વર ધીરે ધીરે મધ્યમ અને આપોઆપ તારસ્વર બની જય, ત્યારે તો તેની

સાથે મનના તાર પણ જોડાઈ જાય છે. મનનાં જે વ્રાણુ કરે, તે મંત્ર; મનન કરવામાં આવે, તે મંત્ર.

પથર સખત હોય, તેની પર દોરકું ખસાયા કરે, તો લીસોટા પડે, એમ મન કઠણ હોય, પણ અભ્યાસ કરવામાં આવે, ટેવ પાડવામાં આવે, તો તે રીતે મનની વૃત્તિ દોરાય. મંત્ર તો મનની શક્તિ છે. તેનો દ્ધા કવિ છે, તેમાં એક દૈવત રહેલું છે. તે દેવને જગાડવાનો છે. તેના છંદને પારખવાનો છે.

સામવેદ એ ગાન-ગીતોનો વેદ છે. તે ગાન જેની પર રચાયાં છે, તે મંત્ર છે, તે દિવ્યવાણી છે. તે ઋચાના દ્ધા ઋપિ છે, તે ઋચામાં જે દેવની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, તે રાજુ થાય; તો તેનાં દૈવત જગે અને તે દિવ્યભાવ જીવનને પ્રેરણા આપે. તેજ રીતે ગાયત્રી વગેરે છંદ પણ દિવ્યભાવનાં વાહન છે, તે જાણુનારને દિવ્ય બળ મળે છે.

ઋચાઓ પરથી સામગાનનાં મંડાણ થયાં છે. જે કે મૂળ ઋચાના દેવ અને છંદ બદલાતા નથી, પણ તે ગાનનાં દર્શાન કરનારા ઋપિઓ જુદા છે. તે ઋપિઓએ પોતાના જીવનને ઉન્તન કરવા, સાધના કરી, તપશચર્યા આદરી અને મંત્રમાં ગાન જોયાં. તે ગાનોને મંદ્રસ્વરે ગાયાં, તે પહેલાં મનમાં મનન કર્યાં, હોઠ ફેરાવી ઉપાંશુ સ્વરમાં ગાયા. મંદ્રથી મધ્યમ અને મધ્યમથી તાર સુધી પહેંચી ગયા; સાથે સાથે નાની મોટી કામનાઓ મેળવી, સિદ્ધિઓ એકઢી કરી, દિવ્યભાવ જગાડ્યા.

આ ગાન ગાનારા ઋપિઓની કથાઓ અલ્લવાદીઓ, રહસ્યવાદીઓ, સાધક લક્તજોનો અને જ્ઞાનીજોનો અનેક રીતે આલેખી છે. દરેક મંત્ર અને ગાનના ઋપિ, દેવ અને છંદ જાણવા પર એ બધાઓ એક સરખો ભાર મુક્યો છે: ૧ હવે પછી અહીં ઋપિના સંબંધે ઉપદેશ પ્રદેશ શરૂ થાય છે. ઋપિઓનાં નામ અને ગોત્રની સાથે, છંદો અને દેવોનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તેને સામગાનોના જ્ઞાનોના નિશ્ચય થાય. આ ઋપિ, દેવ અને છંદ વિષેનાં અધ્યયન સવારે ભોજન કરતા પહેલાં કરવાં જોઈએ.

‘આ વિષે અલ્લવાદીઓ જણાવે છે: જે જ્ઞાનીજોનો ઋપિ દેવ અને છંદનાં જ્ઞાન ધરાવે છે, તે ઋપિના દિવ્ય પ્રદેશનો અતિથિ બતે છે અને ત્યાં એક હજાર

હિંયવર્ષો સુધી નિવાસ કરે છે. એટલું જ નહિ. તેને તેના સ્વાધ્યાયનો અનેરો આનંદ મળી રહે છે. તે સૌજનોનો અલિનહિત, પ્રતિનંહિત, માનિત અને પૂજિત બની, સારીરીતે જીવન મહાણે છે.'

'અહિ એક પ્રાચીન આલણું વાક્ય પ્રમાણ તરીકે આપવામાં આવ્યું છે: દરેક મંત્રના ઋષિ, છંદ અને દેવ તેમજ તેના વિવેચનરૂપે આલણ વાક્ય હોય છે તે ચાર બાધતને જણા વિના જે ડોઈ એકલા મંત્ર જણી યજન કરાવે કે પદ્ધી જણાવે, તો તે યાણિક કે અધ્યાપક રથ્યુલ-જડમતિના બની જય, તે અજ્ઞાનના ભોડા ખાડામાં પડે, તેનું જીવન મૃતપ્રાય ગણ્યાય તે પતિત-પાપી ગણ્યાય, અને તેના જણેલા છંદ મંત્રો વાસી-યાતયામ અની જય.

મંત્ર કે ઋચાના ઋષિ ડોણું અને દેવ ડોણું, તેની વિચારણ પણ આ અહીંવાદીએ સારી રીતે કરી છે. સામાન્ય નિયમ તો એ છે કે 'જેની સ્તુતિ કરવામાં આવે, તે દેવ અને જે સ્તુતિ કરે, તે ઋષિ'. આ નિયમ એટલો તો વ્યાપક છે, કે તેનું નિર્ધારણ થઈ શકતું નથી. આથી આ બાધતમાં પ્રાચીન પરંપરાને અનુસરવું પડે છે. એ પરંપરામાં આલણુંથો, સૂત્રાંથો, અને વેહોની અનુકૂળિકા પ્રમાણે ઋષિ, દેવ અને છંદ જણી શકાય છે.

જે ઋચાઓ કે મંત્ર ઋગ્વેદ સંહિતામાં જોવાને મળે છે, તેજ મંત્રો સામવેદ કે યજુર્વેદમાં જોવાને મળે છે, ત્યારે તેના ઋષિ અને દેવ બદ્ધાદ્ય જય છે. તેનું કારણ તે તે મંત્રોના પ્રયોગ અને સંકલ્પ પર આધાર રાખે છે. સામગ્નાનના ઋષિઓ તેમજ યજુમંત્રોના વિધિઓના પ્રયોગ પ્રમાણે ઋષિઓ બદ્ધાતા હોય છે. આ બાધત પણ પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવે છે.

મૂળ ઋચાને અનુસરી સામગ્નાન રચાય, ત્યારે મૂળના દેવ અને છંદ બદ્ધાતા નથી; પણ ગાનના ઋષિઓ બદ્ધાય છે. તે પ્રમાણે ગાયત્રી વગેરે છંદ પર ગાયત્રી વગેરે ગાનોની રચના થાય છે. આ છંદના દેવો વિષે અહીંવાદીએ વિચારણા રજૂ કરી છે:

‘ચોનીસ અક્ષરોનો છંદ ગાયત્રી છે. તેના દેવ અગ્નિ. અહીંનીસ અક્ષરોના ઉણિણુગ છંદના સવિતા, બત્તીશ અક્ષરોના અનુષુપ્ના સોમ, છત્રીશ અક્ષરોના બૃહતીના બૃહસ્પતિ, ચાકીશ અક્ષરોના વિરાટના ભિત્રાવગુણ, ચુંવાકીશ અક્ષરોના ત્રિજુપના ઈન્દ્ર અને અડનાલીશ અક્ષરોના જગતીના વિશ્વદેવ હેવે।

છ. અતિ જરૂરી, અતિશક્વરી વગેરે મોટા છંદોના હેવ પ્રજ્ઞપતિ, શક્વરી, અણિ, ધૃતિ વગેરે વિપમ છંદોના દેવ વાયું, દ્વિપત્ર છંદના દેવ પુરુષ, એકપદાના ઘલ્લા અને પંક્તિ છંદના દેવ કસુઓ છે.

છંદોની જેમ ગાયત્ર વગેરે ગાનોના દેવોની વિચારણા પણ એટલી જ ભહુતવની છે. આ વિષે સામાન્ય નિયમ બાંધી શકાય એમ નથી. આથી અલગવાદી-ઓનાં વિધાન પર આધાર રાખવો પડે છે.

‘ગાયત્રી છંદમાં ગાયત્રગાન રચાય છે; તે બધા પ્રકારનાં ગાનોમાં પ્રથમ છે. પ્રજ્ઞપતિના મુખ્યથી અગ્નિની સાથે ગાયત્ર ગાનનાં સર્જન થયાં છે, તેને કારણે તે ગાનના હેવ અગ્નિ છે. તે ઉપરાંત ગાન પ્રયોગને અનુસરે છે; તેને કારણે તેના હેવ પણ બહલાય છે. આ દાણિઓ ગાયત્રગાનના ત્રણ હેવો છે: ક્રીંક વગેરે હેવો, ભરહ્વાજ વગેરે ઋડિઓ અને પ્રજ્ઞપતિના પુત્ર પરમેણ્ઠી છે.

આ સામગ્રાન વિવિધ પ્રકારનાં છે. તેમનાં સંકલન ચાર ગાન સંહિતાઓમાં કરવામાં આવ્યાં છે. આ બધાં ગાનોમાં ગાયત્ર ગાનને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. ગાયત્રી છંદ પરથી ગાયત્રગાન રચાય છે. તેમાં કોઈ પણ ગાયત્રી છંદની ઋડયા લેવાય; પરંતુ જ્યાં કોઈ ઋડયાનો નિર્દેશ ન હોય, ત્યાં તત્ સવિત્ર વર્ણિણ્યમ् (સામ ૧૪૬૨) ઋડયાપર ગાયત્રગાનનાં મંદાણ થાય છે. આ મંત્ર જે કે સામવેદની શરૂઆતમાં નથી; એજ રીતે તે ઋડયા પર જે ગાયત્ર ગાનનાં મંડાણ થયાં છે; તે પણ ગાન સંહિતાના પરિશિષ્ટમાં આવે છે. તો પણ તે મંત્રની સાથે ઓંકાર અને ત્રણ વ્યાહૃતિઓ જોડવામાં આવી છે. તેમજ તે પરના ગાયત્ર ગાનને પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે સૌથી પહેલાં ગાવામાં આવે છે. આ ગાનનો ઉદ્દેશ હેવતાધ્યાયથાલણુ (૩, ૨૩, ૨૪) માં આ રીતે છે:

‘જ્યાં સામાન્ય રીત’ ગાયત્ર ગાન છે,’ એવો નિર્દેશ કરેં હોય. પણ તેની ઋડયા આપવામાં આવી ન હોય, ત્યાં જે ઋડયાના હેવ સવિત્ર છે અને જેનો આરંભ ‘તત્ સવિત્રઃ થી થાય છે, તે ઋડયામાં ગવાએલ ગાયત્ર ગાન કહેવાય છે. તેનું સ્વરૂપ આ છે: તત્ સવિત્ર વર્ણણિયોમ्। ભાર્ગ્વ દેવરથ્ય ધીમાહી ૫૨ ધિયો યો નઃ પ્રચો ૮ ૨ ૧૨૧૨ હુમ્ આ દાયો આ ૨ ૩ ૪ ૫.’

ઉપરની ઋડયા સાથે ઓંકાર અને ત્રણ વ્યાહૃતિઓ જોડિને ગાયત્ર ગાન ગાવાની પરંપરા જોવાને મળે છે. જે કે ઓંકાર અને ત્રણ વ્યાહૃતિઓનાં ગાન

સ્વર્ગંત્ર રીતે જોવાને ભગે છે; તો પણ વેદપાડી સામગ્ર્યક સ્વાધ્યાયની શરૂઆત એંકાર અને ત્રણ વ્યાહૃતિઓની સાથેના આ ગાયત્રગાનથી કરે છે. આ વિષે અલવાદી જણાવે છે:

૧ બધાં ગાનોમાં સૌથી પહેંચાં એંકાર ગવાય છે, તે ઉહુગીથ છે. તે પ્રજા-પતિના પુત્ર પરમેષ્ઠીનું સામગાન છે. અર્થાત્ પ્રાજ્ઞપત્ર પરમેષ્ઠી તેના ઋપિ છે. આ સામગાન પ્રયોગને અનુસરી જુદા જુદા ઋપિઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તે દુઃખિઓ અલ્ભાના પુત્ર પરમેષ્ઠી કે અલ્ભા પોતે તેના ઋપિ ગણ્યાય છે. અથવા તો ઓમ્ એ એક અક્ષર છે, તે અક્ષર અલ છે, તેને કારણે તેના ઋપિ અલ છે, એટલે કે તે અલની વાણી ગણ્યાય છે.

‘હવે જે ત્રણ વ્યાહૃતિઓ ભૂર ભુવઃ અને સ્વઃ છે, તેમાં જે ગાન ગવાય છે, તેને સત્યસામ કહે છે. તે સામ-સત્તાદ્યપ પ્રજાપતિની સાથે સંબંધ ધરાકે છે, માટે તેનું નામ સત્યસામ છે. આ ગાનને સ્વજયોતિ પણ કહે છે. સ્વર્ગ-લોકના દરવાજને ખોલનાર અથવા ધન્દ વગેરે હેવોના સ્થાનદ્યપ આ ગાન ગણ્યાય છે. એ ત્રણ વ્યાહૃતિઓમાં રણૂ થતું સત્યસામ ચાર વેહોની ત્રણ શૈક્ષિકોત્તું ઉગમ-સ્થાન છે. ઋગવેદ તે અગ્નિદ્યપે ભૂલોકથી, યજુર્વેદ તે વાયુદ્યપે લુલોકથી અને સામવેદ તે સૂર્યદ્યપે સ્વલોકથી પ્રગટ થાય છે. આથી આ ત્રણ વ્યાહૃતિઓ તે ત્રણેય વેહોના સારદ્યપે છે. આ વ્યાહૃતિઓના ગાનના એક એક અક્ષર તે અત્યંત સારદ્યપે છે, તે સદા અક્ષર-અવિનાશી છે અને નવીન છે, માટે તે કંઈ પણ યાત્યામ-વાસી થતા નથી. તે સદા તાજ રહે છે. આ સત્યસામના ઋપિ સત્ય પ્રજાપતિ છે.

આ પંથી હિંકાર નામનું ગાન છે. તેના ઋપિ વસિષ્ઠ અથવા પ્રજાપતિ છે. હેવોની ગાયોએ જે અક્ષરનાં ઉચ્ચારણું કર્યાં; તે હિંકાર છે; માટે તેના ઋપિ ગાયોમાં વસેલા હેવો છે. તે હિંકારનાં દર્શાના ગાયોને થયાં છે.

‘આ પંથી ગાયત્ર ગાન છે. તેના દેવ અગ્નિ અને ઋપિ પુષ્કળ નામે છે. આની ઋચ્યા તત્ સવિતુ ર્વરેણ્યમ (સામ ૧૪૬૨) છે. આ ગાયત્ર ગાન ઉપાંશુ ગાવાનું છે, અર્થાત્ એડ ફ્રેડે પણ અક્ષર સ્પષ્ટ સંભળાય નહિ, એ અનિરુક્ત પ્રકારે ગાવામાં આવે છે. આથી તે પ્રથમ મંદ યમક્રમાં ગવાય છે અને તેની શરૂઆત પ્રથમ સ્વરોથી થાય છે અથવા તો ચાર અક્ષરોથી શરૂ કરીને વૃદ્ધસ્વરથી

લંબાવવામાં આવે તે ઇપે ગવાય. અહીં ઋગ્યાનું પહેલું ચદણું પ્રસ્તાવની રીતે ગવાય છે અને તેને છેડે એંકાર પદ જોડવામાં આવે છે.

આ સામનો અંતભાગ નિધન છે; તે દા ચો આ ની રીતે ગવાય છે; તે ગાવાની રીતિના વણું પ્રકાર છે. એક તો ઋગ્યાને અંતે હુમાં એ સ્તોલપદ વધારાનું જોડવામાં આવે છે ખીજ પ્રકારમાં વૃદ્ધ સ્વર જોડવામાં આવે છે અને ખીજ પ્રકારમાં બહારના અદ્ધર ન જોડતો, અંતિમ અદ્ધરના સ્વરને લંબાવા જોડવામાં આવે છે.

આ ગાયત્ર ગાન સ્વાધ્યાયની શરૂઆતમાં ગવાય છે, એજ રીતે સોમયાગનાં ત્રણું સ્વરનોમાં અનેક ગાન ગવાય છે, તે દરેક સ્વરનની શરૂઆત પણ ગાયત્ર ગાનથી થાય છે. ઋગ્યાનું પહેલું ચરણું પ્રસ્તાવદ્દે¹ રંજૂ થાય છે; તેમાં પહેલો સ્વર વિકારી ખનીને લંબાય છે. આમાં ઋગ્યાના અદ્ધરેનાં મનથી ધ્યાન ધરીને છેવટે એંકારનું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ થાય છે. અહીં પ્રથમ સ્વરની સાથે ગાંધાર સ્વર ગવાય છે. પ્રસ્તાવ પદ્ધી ખીજ ચરણુને ચ્યાવત્ત ગાનમાં આવે છે. આ ઉદ્ગીથ-ભક્તિ છે. તેની ગીતિના વણું ખંડ કરવામાં આવે છે. પહેલા આવર્તનમાં પહેલા અને ખીજ સ્વરના વિકારનું અહણું થાય છે; અથવા તો વૃદ્ધ અદ્ધરનો વિકાર લેવામાં આવે છે. ખીજ આવર્તનમાં સ્વર લંબાવવામાં આવે છે; તેમજ ખીજ આવર્તનમાં પણ સ્વર લંબાવવામાં આવે છે. તેના ખીજ આવર્તનમાં પ્રતિહાર અને ઉપદ્રવ એ બે ભક્તિઓ જોડવામાં આવે છે.

૨ હિંકાર એ ગાયત્રગાનનો પ્રતિહાર ગણું થાય છે. ત્યારપદી છેલ્લા ચદણુંમાં અંતે નિધન ભક્તિ જોડવામાં આવે છે. અહીં હુમ્મ ભા ઇડા જેવાં ખાલારનાં સ્તોલપદ જોડવામાં આવે છે તેમજ અંતિમ સ્વર લંબાવવામાં આવે છે.

અહીં પ્રાચીન અલ્ફનાદીએએ સ્વરના વિકારોઝે આકૃષ્ટ, વિનત, અગીત જેવા પ્રકારોનો નિર્દેશ કર્યો છે. પરંતુ સંગીતમાં લેવાતા ગાંધાર, મધ્યમ જેવા સ્વરોનાં નામ આપવામાં આવ્યાં નથી. સ્વરોના પ્રાચીન નામોનો નિર્દેશ કરેલો છે. ૨ ભાષ્યકાર તેથી આગળ વધીને ચતુર્થસ્વરાદ્ધિક કે ચતુર્થમંદ્રસ્વરાદ્ધિક જેવી પરિભાષાનો. ઉલ્લેખ કરે છે; તેજ પરિભાષાને વિશેષ સ્પષ્ટ કરતાં ગાયત્ર વિઘાનસૂત્રના ભાષ્યકારે પ્રથમ સ્વર વિકાર જેવી પ્રાચીન પરિભાષાની સાથે

૧ ગાયત્રવિધાનસૂત્ર

૨ આર્બેય બ્રાહ્મણ (૧, ૨, ૧) પરનું સાયણુલાખ

૩ ગાયત્રવિધાનસૂત્ર પર શ્રી. નાનાલાઈનું હરતલિભિત ભાષ્ય

અથમગાન્વારો ગીતૌ સ્વરૌ કે દ્વિતીય સ્વરં ગાંધારમાપદ્યતે જેવાં વિધાનો કરીને સંગીતના સ્વરોના ઉદ્દેખ કર્યો છે, તે સામગ્રાનની સ્વરાંકન પ્રકૃતિમાં ખૂબ જ ઉપયોગી બને છે.

હેવતાધ્યાય આલણુ (૩, ૨૪)માં ગાયત્રગાનનું સ્વરૂપ રજૂ કર્યું છે, પણ તેનાં લક્ષણુ બતાવ્યાં નથી. આર્થેય આલણુ (૧, ૧૪-૧૭)માં તે ગાયત્રગાનનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે, તે પરથી સ્વરૂપ વિષેનો અધ્યાત્મ આવે છે. ગાયત્રવિવાનસૂત્રમાં ગાયત્રગાનનાં લક્ષણો અને વિશિષ્ટ પ્રકારોનાં સ્વરૂપો બતાવે છે. એ રીતે ગાયત્રગાન સામગ્રાનના પ્રકારોનું મૂળ સ્વરૂપ રજૂ કરે છે.

અંથાતુંકમણી—પરિશિષ્ટ પ્રમાણે આ ગાનોના મુખ્ય પ્રકારોમાં ગાયત્રગાન પછી ત્રણ મુખ્ય ગાનો આમેગેય ગાનમાં આગનેય, ગૌન્દ અને પાવમાનને નામે તેમજ બીજાં ત્રણ ગાનો આરણ્યક ગાનમાં નોંધાયાં છે; તેમાં પાંચમા ગાનના અર્કી, દુંડ અને વ્રતકે વાચ્યોવત ત્રણ પ્રકારો ગણ્ણાયા છે. ત્યાર આંદ છુંડી શુદ્ધિય ગાન અને સાતમા મહાનામ્નીનાં શાકન્નર ગાન મળીને સાત ગાનો અનાવેક્ષાં છે. આ ગાનોની ઋડયાઓ સામનેને પૂર્વોર્ચિકમાં સંગૃદીત થએલ છે. તેમના ઋડપિયો વિષે અલ્લવાદી જણાવે છે : ૧ ‘અનુ આયાહિ વોતયે (સા .૧) એ પહેલી ઋડયા છે, તેમાં ત્રણ સામગ્રાન રચ્યાયાં છે. પહેલું ગાન ઓરનાઈ (ગ્રામ ૧, ૧, ૧, ૧) છે, તેમાં ચતુર્થી સ્વરને શરૂઆતમાં લઈ ગાન રજૂ થાય છે. તે ગાનનું નામ ગોતમપર્કી છે, તેના ઋડપિ ગૌતમ છે. બીજું ગાન અનુ આયાહી વી (ગ્રામ ૧, ૧, ૧, ૨) છે; તેમાં ચતુર્થી અને મંદ સ્વરથી શરૂઆત કરી જાન રજૂ થાય છે. તે ગાનનું નામ બહિષ્ય છે, તેનો અર્થ આં છે : બહિ એટલે દર્ભ, તે યણન, કાર્યમાં ઉપયોગી છે, માટે બહિ યજના અર્થમાં લેવાય છે. એ રીતે બહિષ્ય એટલે યજમાં ઉપયોગી ગાન. તેના ઋડપિ કર્યાપ છે. ત્રીજું ગાન ‘ અનુ આયાહિ । વા ઇત યાઇ (ગ્રામ ૧, ૧, ૧, ૩) છે, તેમાં ચતુર્થી અને મંદ સ્વરથી ગાન શરૂ થાય છે. તે ગાનનું નામ પણ ગોતમનું પર્કી છે. તેના ઋડપિ પણ ગોતમ છે.’

આ રીતે પહેલી ઋડયામાં ત્રણ ગાન નોંધાયાં છે. સામગ્રાનના સાત સ્વરોઃ કુષ્ટ, પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થી, મંદ અને અતિસ્વરાર્થ છે. ગાનની રજૂઆત કરતાં સાયણુ લાઘ્યમાં તે તે વિશિષ્ટ સ્વરોનો સંકેત કર્યો છે, તે ગાનનાં સ્વરાંકન-નોટેશન માટે ઉપયોગી છે.

૧ આર્થેય આલણુ ૧, ૨, ૧

૧ ‘બીજુ ઋચા ત્વમને (સા. ૨) માં એક સામગાન છે, તેના ઋષિ સુપર્ણું છે અને ગાનતું નામ સૈપર્ણું છે. આ ગાનનો પ્રયોગ બદ્લાય, ત્યારે તેના ઋષિ વિશ્વમના બને છે અને ગાન વૈશ્વમનસ કહેવાય છે.’

૨ આ બંને ગાનોના ઋષિઓ વિષેની કથા આ અભિવાદી રણૂ કરે છે : ‘પહેલાં કોઈ કારણે યજ રીસાઈ ગયો, તે હેવોના નિવાસ છોડી દૂર ચાલ્યો ગયો. તેણું સુપર્ણું-ગરૂદનું ઇપ ધારણ કર્યું અને તે દૂર દૂર અંતરિક્ષમાં કરવા લાગ્યો. હેવોએ તેની શોધ કરી અને તે સુપર્ણું ઇપ ધારી યજને ઓદાવવા માટે આ સામગાનનો પ્રયોગ કર્યો. આથી તેનું નામ સૈપર્ણું રાખવામાં આવ્યું.

૩ ‘વિશ્વમના નામે એક ઋષિ થઈ ગયા. તે દરરોજ વેદના સ્વાધ્યાય કરતા હતા; પરંતુ આળસને કારણે તેણે વિદ્યાનાં સેવન છોડી દીધાં. આને કારણે તે કોઈ એક રાક્ષસના કુસંગે ચઢી ગયા. આ સ્વાધ્યાયના અધિકૃતા અને વિદ્યાના હેવ ઈન્દ્ર છે, તેમને આં ઋષિના કુસંગની ખખર પડી ગઈ. તેમણે અદરય રહીને ઋષિને પૂછ્યું : ‘અરે ઓ ઋષિ, તું કોની પકડમાં આવી ગયો છે ? રાક્ષસે ઋષિને જણાવ્યું કે, ‘મને કો’ક સ્થ્રૂં પદ્ધાર્ય કુંઠાએ પકડી રાખ્યો છે; એમ કહે.’ તેના શાખવાડયા પ્રમાણે ઋષિએ ઈન્દ્રને ઉત્તર આપ્યો. ઈન્દ્રે તે ઋષિને એક સળી આપી અને જણાવ્યું કે ‘આ સળાનો પ્રહાર કર’ હવે ઈન્દ્રની આપેકી સળી તો વજ જેવી તીક્ષણું હતી. ઋષિએ તેથી પ્રહાર કર્યો, તેથી તે રાક્ષસ હણ્યાયો. આ ઋષિએ ઈન્દ્રને પ્રસન્ન કરવા માટે અને પોતાને લાગેલા પાપને દૂર કરવા માટે, આ સામગાનનો પ્રયોગ કર્યો હતો, તેથી તેનું નામ વૈશ્વમનસ છે.’

આ રીતે વિનિયોગ પ્રમાણે ગાનના ઋષિઓ બદ્લાય છે. આ ગાનો એકજ ઋચા પર મંડાય, એમ પણ નથી. સૌપર્ણું કે વૈશ્વમનસ ગાનતી મૂળ ઋચાઓ પ્રયોગને કારણે જુદી પણ હોય છે. એમ ઋચાઓ પરનાં ગાનોના ઋષિ જુદા હોય; એમજ ગાનના હેવો પણ જુદા હોય છે. એ પ્રમાણે :

૪ ‘અગ્નિં; દૂતમ્’ (સા. ૩) એ ઋચામાં એક સામ ગવાય છે : અગ્નિં દૂતમ્ ૦ તેની (ગ્રામ ૧, ૧, ૩, ૧) માંડણી મંદ્સ્વર વગેરેથી શરૂ થાય છે. આ ગાનનાં નામ ઋષિ અને હેવના આધારે ત્રણ છે. ગાનતું નામ વૃહત્

છે; તેના ઋપિ ભરહવાજ છે, આટે ગાનતું નામ બૃહદ્ ભારદ્વાજ છે. આ ગાનના દેવ અગિન છે, તે રીતે ગાનતું નામ ઘૃહદ્ આગનેય છે. તે રીતે ખીજ પ્રયોગમાં તેના દેવ સૂર્ય છે, તથી તે ગાનતું નામ ઘૃહદ્ સૌર છે. અહીં અગિન અને સૂર્ય એ ઐમાં તક્ષાવત નથી, કારણુકે પ્રકાશને કારણે એ બને એકજ દેવ છે.

૧ ‘અગિનર્વ્ચત્રા ૦ (સા. ૪) એ ઋચામાં ત્રણુ સામગાન મંડાયાં છે. ત્રણેય ગાનોના ઋપિ શ્રુતપ્રિં છે. અગિનર્વ્ચત્રા (ગ્રામ ૧, ૧, ૪, ૧) ઋચામાં પહેલું ગાન છે, તેમાં મંદ્રસ્વર વગેરેથી શરૂઆત થાય છે. અગિનરૌહેવા હાઇ (ગ્રામ ૧, ૧, ૪, ૨) ખીજું ગાન છે, તેમાં તૃતીય સ્વર આદિ છે. ઓરની : (ગ્રામ ૧, ૧, ૪, ૩) એ ત્રીજું ગાન છે, તેમાં ચતુર્થસ્વર આદિ છે.’

અહીં પહેલાં એ ગાનોના દેવ અગિન છે અને ત્રીજ ગાનના દેવ પ્રજપતિ છે; કારણુકે જે ગાનના અંતે સ્વર લંબાય, તે સ્વર ગાનના દેવ પ્રજપતિ છે.

૨ ‘પ્રેષ્ઠં વ્રો ૦ (સા. ૫) એ ઋચામાં ત્રણુ સામગાન મંડાયાં છે. પહેલા અને ખીજ ગાનના ઋપિ ઉશના છે; ત્રીજના ઋપિ શિરીષ છે. આ ત્રણુ ગાનોમાં ચાર વિકલ્પ રજૂ થયા છે. પહેલા અને ત્રીજ સામના ઉશના અને ખીજના શિરીષ ઋપિ છે. ખીજ વિકલ્પમાં પહેલાના ઉશના અને ખીજ, ત્રીજના શિરીષ છે. એ ત્રણેય સામના ઋપિ ઉશના છે, એ ત્રોને વિકલ્પ છે અને ચોથા વિકલ્પમાં ત્રણેયના ઋપિ શિરીષ છે. જુદા જુહા પ્રયોગમાં આ સામગાનો ઉપયોગમાં આવવાથી, તેમના ઋપિઓ બદલાતા ઝડે છે.

આ સામગાનોની મૂળ ઋચાએ સામવેન સંહિતાની છે. શાખાએ પ્રમાણે કૌશુમ્ભીય અને જૈમિનીય સંહિતાએ બંને પ્રસિદ્ધ છે; તે બંનેની ગાન સંહિતાએ પણ જુદી છે. તે જ રીતે કૌશુમ્ભ આર્ષીય આલણું અને જૈમિનીય આર્ષીય આલણું પણ જુદાં છપાયાં છે.

ખૂખીની વાન એ છે કે, આ બંને સંહિતાએ મૌખિક પરંપરાએ આજ શુધી સચવાઈ છે; તેમાં દેવ, છંદ, ઋપિ વગેરેની સંક્લનામાં મોટા તક્ષાવત જોવાને મળતો નથી. વિપ્ય વિચારણાની બાયતમાં અને ઋચાએની સંક્લનામાં તો એક પ્રકારની એવી સમાનતા જોવાને મળે છે કે બંનેના તક્ષાવત કે તુલના જોવાનું કામ અધિક અતી જય; ધણી વાયત તો તુલનાર નવીન સંશોધકને એક જાતની ભ્રમણા ઉલ્લી થાય છે.

સામવેદ સાહિત્ય પર જર્બન વિદ્ધાન બર્નલે ધર્ણી સારી મહેનત કરી છે. તે જૈમિનીય આર્થેય આલણું અને કૌયુમીય આર્થેય આલણું તુલના કરતાં જણ્ણાવે છે કે :

‘સનાદગને ૦ (સામ. ૮૦) ઋચા કૌયુમ સંહિતામાં છે, તે ઋચા જૈમિનીય સંહિતામાં જોવાને મળતી નથી.’ આ ભૂલ થવાનું કારણું એ છે કે : આ ઋચા પર રાક્ષોધન ગાન છે, તેનો નિર્દેશ જૈમિનીય આર્થેય આલણુમ ઠેતે સ્થળે જોવાને મળતો નથી.

હવે આ પહેલાંની એ ઋચાઓમાંની એક (૭૮) ઋચા પર અંગિરાની પુત્રી ધૃતાચીનું સામગ્યાન અને ખીજુ ઋચા (૭૮) પર લારહ્વાજનું પ્રાસાહ ગાન છે; તેની સાથે ત્રીજુ ઋચા (૮૦)ના ઋપિ લારહ્વાજ છે. હવે જૈમિનીય આર્થેય આલણુ (૧, ૬, ૬ - ૭)માં અંગિરાની પુત્રી ધૃતાચીનાં એ સામ (૭૮, ૭૯) તેમજ લારહ્વાજનું પ્રાસાહ (૮૦) ગાન છે, એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે.

હવે જૈમિનીય આર્થેય આલણુમાં આ રક્ષોધન સામ યદ્વ વા ઉ વિશ્પતિ : (સામ ૧૧૪) પર મંડાયું છે, તેની સાથે એ વધારાનાં ગાન અનિનું ક્રૈદ્ધાય અને આદિત્યનું રૂચિરોચન જોવાને મળે છે, તે બંને ગાનો માટે જૈમિનીય સંહિતાની એ ઋચાઓ વધારાની છે, તે કૌયુમીય સંહિતામાં મળતી નથી. તેનાં પ્રતીક આ પ્રમાણે છે;

અમરિનઃ શ્રેષ્ઠતમઃ અને આદિત્યઃ શુક્ર ઉદગાત् ।

અહિં બંને સંહિતાઓમાં આજનેય પર્વ પુર થાય છે. બર્નલ એ રીતે એવા હ્યાસિ વીરયુઃ (સામ ૨૩૨) ઋચા જૈમિનીય સંહિતામાં નથી, એમ જણ્ણાવે છે, તેનું કારણું એ છે કે આ ઋચા પર કૌયુમીય ગાન પ્રમાણે આમછીયવ અને જૈમિનીય પ્રમાણે સામસામ નામનો ફેરફાર જોવાને મળે છે, પણ તેથી મૂળ ઋચાનથી, એમ ન કહેવાય. એટલું કે નિયાં એવા હ્યાસિ છે, ત્યાં અયમેન સચતામું ઋચા છે.

આમ ઋચાને અનુસરી ગાન પણ બદ્લાય છે. આ બંને આલણું આર્થેયામાં ગાનો પૂરાં આપવામાં આવ્યાં નથી; પરતુ બંને શાખાઓની ગાન સંહિતાઓનાં તે ગાનો જોવાને મળે છે, તે જોવાથી બંનેનો તુલના થઈ શકે. આમ મૂળ ઋચાઓ, તે પરનાં ગાન અને તેમના ઋપિ, હેવ વગેરેનાં વિવેચન કરતાં બંને આર્થેય આલણું આર્થેય સંશોધન અને તુલનાત્મક અભ્યાસ મારે ઉપયોગી છે,

પરંતુ સામાન્ય પરિચય મેળવવા માટે તો એટલું કહી શકાય કે, મૂળ ઋષિઓએ, તે પરનાં ગાનો અને તેનાં વિવેચન કરનારા આભાણું અંથોમાં વિષયની સમાનતા જેવાને મળે છે અને તેથી એકજ સામવેદ સંહિતાનો પરિચય મેળવી લેવો સુગમ બને છે.

કૌશુમીય આર્થેય આભાણું અને જૈમિનીય આર્થેય આભાણું બંને સૂત્ર પદ્ધતિને અનુસરે છે, તો પણ કો ૦ આ ૦ આ ૦ વિગત આપવામાં ઉદાર છે. ગાનોનાં નામ અને તેના દ્વારા ઋષિઓનાં નામ જુદાં જુદાં આવે છે, તેમજ તેમને વિષેની કથાઓ પણ સંક્ષેપમાં રણૂ કરે છે. એ દાખિયે તેને જેવું જેધી છે.

૧. હમિન્ડ્રમ (સામ ૧૧૯) ઋષા પર ચાર સામગ્રાન મંડાયાં છે. પહેલા ગાનતું નામ તન્વસ્ય સામ, તેના ઋષિ તન્વ કે પાર્શ્વ છે, ખીજ દાવસુનિધિતના દાવસુ, ત્રીજ નિવેષ્ટવ ગાનના વસ્તિષ્ઠ અને ચોથા ઇડાનાં સંદ્ધાર ગાનના છડા નામે ઋષિ છે. અહીં વિકલ્પે પહેલા એ ગાનોના ઋષિ તન્વ તે પૃથ્વાના પુત્ર છે અથવા તો ખીજના દાવસુ, તે અંગિરસના પુત્ર છે. ત્રીજાં અને ચોથાં ગાન બંને નિવેષ્ટવ નામે છે અને તેમના ઋષિ વસ્તિષ્ઠ છે. દાવસુ ઋષિની કથા આ ગ્રામાણું છે :

૨. ‘આ ગાનતું નામ દાવસુનિધન છે. અહીં દાવસુ શાખદનો અર્થ’ આ છે : ને વસુ ધન દાન માટે છે, તે દાવસુ. આ દાવસુ નામના ઋષિ પોતાના યજ્ઞમાનને ધન મળે, એ પ્રકારનાં શુલાશિપની કામનાથી દાવસુ એ પદ્ધને અંતમાં નિધન તરીકે જોડે છે. મૂળની ઋષા હોય કે યજુનો મંત્ર હોય; તેથી પણ વિશેષ સામગ્રાન ગવાય. તો તે ઇલ આપવામાં સત્ય બને છે.

આ દાવસુ ઋષિ છે, એ અંગિરાના પુત્ર છે. તેમણે પોતાના યજ્ઞમાન માટે પશુઓની વૃદ્ધિ થાય; એવી કામના કરી અને એ લાવે તેમને. આ સામનાં દર્શાન થયાં. તેના પરિણામે તે યજાથી હજાર પશુઓનાં સર્જન થયાં. આમ પશુઓની પુષ્ટિ અને વૃદ્ધિને માટે આ સામગ્રાન ગવાય છે.

૩. એન્દ્ર સાનસિ (સામ ૧૨૯) ઋષા પર રોહિતકૂળીય નામના એ સામગ્રાન મંડાયાં છે. આ બંને ગાનના હેતુ ધન્દ છે અને ઋષિ પણ ધન્દ છે. ઋષિના વિકલ્પમાં નિશ્ચામિત્ર ગણ્યાય છે.

નિશ્ચામિત્ર ઋષિ આ બંને ગાનથી રોહિત નામના એ વ્યોડાઓની સાથે રોહિત નદીના રોહિતકૂલ નામના પ્રદેશ પર શરત જીતી ગયા હતા. તે કથા

૧ આ પ્રમાણે છે : પહેલાં વિશ્વામિત્રને ભરત વંશમાં પેહા થયેલ પ્રજાજનોની જનગમતી સંમતિ મળી ગઈ અને તેથી તે ગાડામાં બેસીને તેમના દેશમાં ગયા. તે ભરતજનો રોહિત નામની નદીને કિનારે રહેતા હતા. એ જનતા પાસે નાના હાર્થીઓ હતા; જેમને હંતશુંગ પણ ઉંધા ન હતા. તેમની પાસે જ્યાર્થીને ઝડપિએ જાણ્યાંનું; ‘તમને હું ધન સાધન વહેંથી આપીશ. તમારા સમૂહમાં જેમની પાસે પસુ ધન છે અને ને જ્યેષ્ઠ-શ્રેષ્ઠ ગાણ્યાય છે, તેમનો સહકાર મળવો જોઈએ. મારી પાસે રોહિત નામના એ વ્યોડા છે; તેમની સહાયથી મારે આ નદી પાર કરવી છે, પણ મારું ગાડુ પત્થરનો નેમ ખૂબજ કારથી લરેલું છે.’ તે જનતાના સાથ સહકાર મેળવાને ઝડપિએ ગાડાની સાથે બંને વ્યોડા નેહયા અને પછી તેમણે રોહિતકીય નામનાં એ સામગ્રાન ગાયાં; નેનાં દર્શન તેમને થયાં હતાં. આ સામગ્રાનથી જોડાયેલ વ્યોડાઓની સહાયતાથી તે ઝડપિ લારથી લદાયેલ ગાડાની સાથે નદી પાર કરી ગયા.’

આ કથા અહીં સ્પષ્ટ રીતે રજૂ થઈ નથી. ઝડપવેદના ત્રીજી ભંડળના ઝડપિ વિશ્વામિત્ર છે. તેમણે સુદ્ધાસનો યંસ કરાવ્યો હતો અને તે માટે વિપાટ અને શુતુદ્રિને કિનારે યજનાં સાધન સામગ્રીથી ભરેલાં ગાડાં લઈને, તે બંને નદીઓ પાર કરી ગયા હતા; તે રીતની કથાની સામગ્રી મળે છે. આ બંને નદીઓના મહાવેગને શમાવવા, ઝડપિએ સ્તુતિ હરી હતી, તે રતુતિના રહસ્યને નિરુક્તકાર (૬, ૨૧) આ રીતે સમજાવે છે.

૨ અહીં જાણ્યાવેલ નદીઓ વિપાટ એ તો આનવોનાં પાશઅંધનને તોડનારી, શુતુદ્રી તો વેગથી ભરેલી. માનવને હૈયે ને કામ, કોધના વેગ ભરેલા છે; તે થંભાવવાતું કાર્ય માનવે ઘૈર્યથી કરવાતું છે. તે માટે તેમને ઝડપિ પાસેથી વિશાળ દર્શિ મળે, એ લાવે આ વિશ્વામિત્ર ઝડપિનું દર્શન છે.

અહીં રજૂ થયેલ સામગ્રાનની કથામાં જનતા શખ્ષ ભદ્રત્વનો છે, આ ઝડપિ જનતા જનાર્દનના સાથ સહકાર સાધે છે. આમ એ સમાન ભાવનાતું પ્રતીક છે. એ જનતાતું સંશોધિત છે, જ્યાં સંવાદિતા છે, એક વાક્યતા છે.

ને માનવ ઉધ્મી છે અને જીવનના માર્ગે પ્રગતિ સાધે છે; તેને સુશકેકી નડવાની, અહૃત્યાં આવવાની અને કો'કની રચેકી કપટ જળમાં કે બેદાયેલા

ખાડામાં અદ્વાઈ જગાની સ્થિતિ પણ જલ્દી થાય; તે વખતે માનસિક સમતોલ-પણું રાખવું જરૂરી છે. સામગાન આ માનસિક સમતુલામાં સહાયક બને છે. તેવા એક સામગાનનો આ રહસ્યવાદી નિર્દેશ કરે છે :

૧ ‘વયમિન્દ્ર (સામ ૧૩૨) ઝડયા પર પાંચ સામગાન મંડાયાં છે. પહેલાં અને ત્રીજી ગાત્રાં ઝડયિ ભરુના પુત્ર ધૃપત્ર છે. બીજા, ચોથા અને પાંચમાના ઝડયિ ભરહ્રવાજ છે. આ ત્રણેય ગાત્રોનાં નામ અદારસૃત છે. તેની વ્યાખ્યા આ છે :

૨ ‘હિવોદાસ નામે રાજ હતો. તે ધણુ પ્રકારનાં શત્રુજનોથી વેરાઈ ગયો. તેના પુરોહિત-કુલગુરુ ભરહ્રવાજ હતા. તેમનો પાસે તે પહેંચા ગયો. તેણું જણ્ણાભ્યું : ‘હે ઝડયિ, મને રસ્તો બતાવો.’ તે રાજને ઝડયિએ રસ્તો બતાવતાં, આ સામગાન જણ્ણાભ્યું. આ ગાત્રાથી રાજને રસ્તો મળી ગયો. અને તે શત્રુ-ઓના વેરાવમાંથી બચ્ચી ગયો. માટે આ સામ ગાતુવિદ - માર્ગને બતાવનાર કહેવાય છે. ગાત્રનું નામ અદારસૃત છે. દાર એટલે દર કે ગુફા. અંધકારથી ભરેલો ખાડો; તેમાં ન અસ્ત્ર ન પડે. ‘અમે જે સામગાન ગાયું છે, તેથી અમે અંધકારમાં અદ્વાઈ પડીએ નહિ. ’ આ પ્રમાણે જે સાધકજન આ અદારસૃત સામથી સુત્તિ કરે છે, તેને યોગ્ય સારો માર્ગ જરી નિય છે અને તેથી તે અંધકારમાં ખાડામાં અદ્વાઈ પડતો નથી.’

સામગાનથી હેવો પણ પોતાની દૃષ્ટિઓ પુરી કરે છે. અસુરો પાસે સાધન સંપત્તિ ગંધ હોય, તે પાંચી મેળવવા પણ હેવો પ્રપત્ર કરતા હોય છે; તેમાં સામગાનની સહાયતા તે મેળવી લે છે, તે નિષે આ રહસ્યવાદી જણ્ણાવે છે :

૩ સ્વાદિષ્ટ્યા (સામ ૪૬૮) ઝડયામાં નવ સામગાન મંડાયાં છે. તેમાં છૂંઠ અને નવમા ગાત્રાના ઝડયિઓ સાધ્ય હેવો છે. તે પરની કથા આ પ્રમાણે છે :

‘પહેલાં પશુઓ તરફથી જે સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો બનતા હતા, તે હેવોને મળતા હતા અને જે મહિષ મદકારક અને પુણિત્વર્ધક પદાર્થો બનતા હતા, તે અસુરોને મળતા હતા. હેવોએ આ ઝડયા પરનાં ગાત્રાથી બંને પ્રકારના પદાર્થો પ્રાપ્ત કરી લીધા. જે સાધ્ય નામના હેવો હતા; તેમણે સોમયાગ કરીતે સ્વર્ગ લોક મેળવી લીધા; હવે બન્યું એમ કે, તેમણે સવારનાં પ્રાતઃસવન અને બપોરનાં માધ્યંહિનું સવન કર્યાં; પણ સાંજનાં તૃતીય સવન કર્યા વિના સાધ્ય હેવો સ્વર્ગો જતા રહ્યા. તેમનું અતુંધાન અધુરું રહી ગયું. ત્યારથ્યાદ સ્વાદિષ્ટ્યા પર મંડાઓલ સંભિત નામના સામનાં ગાઈને તેમણે ત્રીજી સવનનાં અતુસંધાન કરી દીધાં. આમ

માધ્યંહિન સવનમાં ગવાએલાં ગાનોની સાથે તૃતીય સવનમાં ગવાતા સંહિત ગાનનો સંબંધ છે, તેનેજ કારણે તે ગાનનું નામ સંહિત છે.'

અહીં એક વાત યાદરાખવાની છે. સોમયાગનાં વિવિધ અનુષ્ઠાનોમાં પણ આ સામગાનોના પ્રયોગ જોવાને ભળે છે; તે ગાનોની મૂળ યોનિ ઝડયાઓ સામવેહની ઉત્તરાર્ચિક સંહિતામાં સંકલિન છે. આમાંની મોટા જાગતા ઝડયાઓ પૂર્વાર્ચિકમાં જોવાને ભળે છે, તે ઝડયાઓના આધારે જે સામગાનો મંડાયાં છે, તેનાં સંકલન ગ્રામેગેયગાન સંહિતામાં જોવાને ભળે છે. તેજ ગાનો ઉત્તરાર્ચિક પર મંડાયેલ જીહગાન સંહિતામાં પણ જોવાને ભળે છે. આને કારણે આ સામગાનો એકજ પ્રકારનાં જોવાને ભળે છે. આમાં તદ્દાવત એટલો છે કે, પૂર્વાર્ચિકમાં, એક એક ઝડયા પર સામગાન મંડાય છે અને ઉત્તરાર્ચિકમાં ત્રણું ત્રણું ઝડયા-તૃય પર સામગાન મંડાય છે; આ ત્રણુમાં પહેલી ઝડયા પૂર્વાર્ચિકની અને બીજી ઝડયાઓ ઉત્તરાર્ચિકની હોય અને એજ કારણે આ સંહિતાના એ વિભાગ જોવાને ભળે છે. આ ઝડયાઓ ગાનને ઘ્યનુદ્ધળ રહે, એ રીતે સંકલિત કરવામાં આવા છે, તેને કારણે ઝડવેહની જેમ વિષયોની પસંદગી મહત્વની નથી.

૧ 'પવિત્ર' તે (સામ ૫૬૫) ઝડયા પર અર્ક પુણ નામનાં એ સામ મંડાયાં છે. તેના ઝડપિ આદિત્ય છે, મૂળ ઝડયાની સાથે નિધન તરીકે અર્કો દેવાનામું અને અર્કસ્ય દેવાઃ એ એ વાક્યો પહેલા અને બીજા ગાનમાં ક્રમથી જોડાયાં છે; તેનું રહસ્ય આ છે :

૨ 'આ ગાનનું નામ અર્કપુણ છે. જે અન્ન છે, તેને દેવો અર્ક કહે છે. તે અન્નના રસને પુણ કહે છે. આને કારણે જે લોકો આ સામગાનશી સ્તુતિ કરે છે, તેમને અન્ન અને રસ પ્રાપ્ત થાય છે.'

આનું રહસ્ય આ છે, જેમ ભાનવો સીધે સીધાં અન્ન અને રસ મેળવેલ છે, એમ દેવો સીધે સીધાં અન્ન રસ મેળવી શકતા નથી. એ દેવો ખાતા નથી અને પીતા પણ નથી. એ તો અમૃત જોઈને જ તૃપ્ત થધું જય છે. યસ કરનારા જનો અર્યાન પૂજન કરીને હવિષ્ય આપે છે, એ હવિષ્ય દેવોનું અમૃત ગણ્યાય છે. એ રીતે દેવો અન્નને અર્ક કહે છે અને રસને પુણ કહે છે. જેમ દેવો અર્કપુણ સામથી રાજ થાય; એમજ સાધકજનો અન્ન અને રસ મેળવી રાજ થાય છે.

અહમસ્તિમ પ્રથમજા (સામ ૫૮૪) આ એક ભિંડુરી ઋચા છે. તેના ઋધિ આતમા છે અને હેવ અન્ન છે. તેનો ભાવ આકર્ષણીક છે : ‘આ વિશ્વ પર ઋત-ઋજુ, પ્રકારના જીવનનાં ભંડાણું થયાં; તેમાં હું પ્રથમ જીનમ લેતાર છું. જે હેવો પ્રગટ થયા, તે બધાથી પહેલાં મારું આગમન થયું છે. આથી મારું નામ અમૃત છે. જે સાધક જીન અન્નતે નામે મારાં દાન કરે છે; તે પોતે પણ આ ભીડી વાણી ઓદે છે. હું અન્ન છું, હું અન્ન છું. હેવે જે મારાં દાન કરતા નથી; તેનાં હું લક્ષણ કરું છું.’

આજ ભાવની ખીજ એક ઋચા છે, તે આ રહસ્ય પ્રગટ કરે છે :

૧ ‘જે માનવને ખીજ માટે ભાવ નથી, લાગણી નથી; તેને અન્નની સમૃદ્ધિ, અન્નના ભંડાર મળી ગયા, તે શા કામના ? તેણે મેળવેલાં અન્ન નિષ્ઠળ જ્યા છે. જે કેવળ પોતાને માટેજ અન્ન રાંધે છે અને જમે છે, તે તો કેવળ પાપ ભોગવે છે. તેનો તો એક પ્રકારે વધ થયો માનો લો, જે પોતાના સંબંધમાં આવેલ ક્રોછ સમાજને કે સ્નેહી મિત્રને પોપતો નથી.’

માનવ એ તો સમાજની સાથે જીવનાર ગ્રાણી છે. પણ જીવન અંગત સ્વાથી ગણ્યાય. એ પ્રકારતું જીવન જીવા જ્યા, તેને તો અનેક અડયણું ઉલ્લી થનાની. તે દાન ન આપે, તો લોલી ગણ્યાય. તેના હક્કનું કોઈ છીનવી લેવા આવે, ત્યારે તે કોધી બને. તેને પોતાને જ શંકા-કુશાંકા જાગે. જીવન પરની તેની અદ્ધાજ ઉડી જ્યા અને પછી તો તેનો આજોય વ્યવહાર જૂઠ અને અપ્રાંયથી ભરેલો હોય.

જીવનના વિકાસના આ સેતુએ છે, અવરોધો છે, વિટંખણુાએ છે, તેમાં ચુખ્યતે ચાર ગણ્યાય : લોલ, કોધ, શંકા-કુશાંકા અને જૂઢ. આ બધાનું મૂળ તો અન્ન છે, અન્નનો સંગ્રહ છે. અન્ન એ તો એક કુદરતે આપેલી બેટ છે. અને તે વહેચીને સરખે ભાગે મેળવીને ભોગવવાનું છે.

પ્રજ્ઞપતિએ અન્નની ઋચા પર સેતુપામની રચના કરી છે. તે સેતુપામને સ્વર્ગ-સ્વર્ગ આપનારું સામ કહ્યું છે. આ સ્વર્ગ કયું ? સમાજમાં સરખા રીતે રહેવું અને સમાનલાગે વહેચી લેવું, એજ જીવનનું સ્વર્ગ છે. તેનું ખીજુ નામ પુરુપગતિ છે. પુરુપને માટે આજ એક સિદ્ધિ છે. ગતિ છે, તેણે સમાનલાગે સૌના સાથ સહકારથી જીવવાનું છે. ત્રીજું નામ વિશોંક છે. જ્યાં સમાજમાં

વિપમતા છે, ત્યાં શોક ઉલા થાય છે. એક માણુસ અકરાંતીયું ખાતો હોય અને ખીજને ભૂખે ભરવું પડે; એ સમાજ સુખ કે શાંશિશા રીતે મેળવી શકે?

સામગાનનો આ ઓધપાડ ગંઠણ કરવા જોવો છે. તેનું આ સ્વરૂપ છે :

‘હાઉ હાઉ હાઉ સેતુઓને તરી જ (ત્રણવાર) જે દુસ્તર છે. (ત્રણવાર) દાનથી અદ્દાન (ત્રણવાર) હું પ્રથમ છું’ ઋતનું. સેતુઓને તરી જ, દુસ્તર છે; અકોધથી કોધને. પૂર્વે દેવોથી અમૃતને નામે હાઉ, હાઉ, હાઉ, સેતુ તરી જ, દુસ્તર અદ્દાથી અદ્દાને. જે મને આપે છે; તે આમ બોલે છે : સેતુ તરી જ, દુસ્તર, સત્યથી જૂઠને. હું અન્ન છું, જે અન્નને ન આપે, તને તે ભોગવે છે. હાઉ, હાઉ, હાઉ એ ગતિ છે, એ અમૃત છે. સ્વર્ગે જ, જ્યોતિમાં જ. આ ચાર સેતુઓને તરીને.’

આ સામગાનાર ભધ્ય સ્વરથી લય અને તાલ સાથે સંગત ગાય છે, સાથે સાથે તેના જીવનના લય અને તાલ બંને સંવાદી બને છે. લય એ તો લક્ષિતની ભાવના છે અને તાલ એ તો કર્મની સંગતિ છે. ભધ્યમસ્વર એટો જીવનનું ભધ્યવતી જ્ઞાન છે. આ રીતે સામગીતનાં જેને દર્શાન થયાં છે, એ ઋષિ સામગાનનાં મીડાં મધુરાં અમૃતનાં પાન કરાવે છે. આવા તો અનેક ઋષિઓ છે, જેમણે જુદાં જુદાં સામગાનો જોયાં છે; જાણ્યાં છે અને સર્વજનો માટેની એક શાશ્વત સંપત્તિનાં દાન આપતા ગયા છે. આજે પણ આ સામગાનની દિવ્ય વાણી આપણે સાંભળીએ અને જીવનને સરસ મધુર બનાવી, સમાજની સામ્યલાવનાને જગાડીએ.

એ તત્ત્વજ્ઞાની હતો. તેનું નામ કણ્ણાદ. એક એક કણું ખાવાનો તેણે નિયમ લીધો હતો. તે કણું પણ કારીના કે બગરના નહિ. જે એતરમાં કણું પાક્યા હોય, તેને જોડૂતો લણી ગયા હોય અને તેમાંથી થોડાક કણું ખરી પડ્યા હોય; તે ભેગા કરવા અને તેનો પાક તૈયાર કરવો, તેથી પોપળું મેળવવું.

‘આવું કષ્ટ ઉડાવવાનું કારણ શું, મુનિવર ?’ આ પ્રશ્ન તો અનેક જણું પૂછતા. તેનો ઉત્તર તેની પાસે એક જ હતો.

‘આમ તો મારી ક્ષણું ક્ષણું મોંઢી છે. તેનો ઉપયોગ હું જાન મેળવવામાં કરું છું. હું જણું છું કે, ગઈ ક્ષણું પાછી આવતી નથી. ક્ષણે ક્ષણે નવું નવું જાન ભળતું રહે છે.’

આમ કણું કણું વીળુને અને ક્ષણું ક્ષણું ખચાવાને તે જાનીએ ધાર્થું ભિંડું જાન મેળવી લીધું હતું. જાન તો વધે જતું હતું. છતાં તેનો સંતોષ ન હતો. જે જાન ભળી ગયું, તેનેથી તાજુ રાખવું પડે. વાર્સી જાન કશા કામમાં ન આવે. પોથીનાં પાન તો ફેરવવાં જ પડે. રોજના સ્વાધ્યાય ચાલુ રાખવા પડે. એમાં વિદ્યાંબ ન ચાવે, આળસ કે પ્રમાદ નં સેવાય.

એ કણ્ણાદ એક ઝૂંપડીમાં રહે.

૩ સ્વાધ્યાયનાં તેજ

કો'ક યોગીએ ઝૂંપડી ખાલી કરી, અને તે વિહાર કરવા નીકળી ગયા. તેમાં રહેવાનું કહેતા ગણેલા. યોગીનો વાસ પવિત્ર હોય અને તેમાં રહેવાથી કોઈ દોષ ન આવે, એમ માની લીધેલું !

જે રાજ્યમાં એ તત્ત્વજ્ઞાની રહે; તે રાજ ગુણુનો પૂજક હતો. જે કોઈ શાનનાં ઉપાર્જન કરે, સ્વાધ્યાય સેવે, તેને સહોય કરવા, તે સદા તૈયાર રહે.

કણ્ણાદની કીર્તિ સાંભળી રાજ તેને ભળવા આવ્યો. સાથે ધન સાધન પણ લેતો આવ્યો. તેણે નમ્રતાથી જણ્ણાદયું : ‘ભગવન, આપની કીર્તિ સાંભળીને આવ્યો છું. આપને કોઈ ધન સાધન લેઈ એ, તો મને જણ્ણાવશો.’

આછું સિમજ કરી; તે શાનીએ જણ્ણાદયું, ‘લલે, મારે જરૂર પડશો, ત્યારે જણ્ણાવશ. હાલ તો કશી વાતે ઉણુપ નથી.’

‘પરંતુ, ભગવન’ રાજએ અધીરા બની જણ્ણાદયું, ‘અહીં કોઈ ધન—સાધન જણ્ણાતું નથી. આપના નિર્વાહ શી રીતે ચાલે છે?’

‘નિર્વાહ માટે ધર વસાદયું નથી. પેલાં દૂર એતર છે, ત્યાં ધન પાકે છે. એક એક કણુ મારે મન ધન, ધાના છે. તે લઈને મારી જતને ધનધન્ય બનાવું છું.

‘ભલા, ખાવા પીવા અને એલવા માટે ક્ષણુ ગુમાવે; એ જીવન કેવું ગણ્ણાય?’ ?

‘ભગવન, ક્ષમા કરજે; અવિનય થાય તો, એતર પર ઊડતાં પક્ષી પણુ કણુ કણુ વીણે છે. દિવસે ચરે છે ને રાતે સુઈ જય છે. તેમનું જીવન સંક્રાંત ગણ્ણાય?

‘કણુ વીણવાનો તેમનો પુરુષાર્થ ગણ્ણાય, જે સમજણુ હોય તો? સમજણુ ન હોય, તો ક્ષણુ પણ નકામી. આમ તો ધણ્ણાય માનવીએ છે, જે કણુ કણુ મેળવવા ક્ષણુ ક્ષણુનો ઉપયોગ કરે છે, પણ તેમનાં તો કણુ અને ક્ષણુ બંનેય નકામાં જવાનાં!

‘આંખ હોવાં છતાં અંધકારમાં કણું ન દેખાય, પણ આંખજ ન હોય, તો બહારના પ્રકાશ શા કામન! ? આ બહારની આંખ છે, એમજ એક અંદરની આંખ છે, તેને વિવેકનાં નેત્ર કહે છે. એ નેત્ર એલવાનો આ પુરુષાર્થ છે, જેને સ્વાધ્યાય કહે છે. અંતઃકરણુનાં દાર એલવાનાં છે.

‘મન અને ભતિ તો પારદર્શક મોતી જેવાં છે: તેની પર અજ્ઞાનના કાઢ અદ્યા છે, તે હેઠ અને વિકાર દૂર કરવાના છે. આખરે મન અનનતું તો બનેલું

સ્વાધ્યાયનાં તેજ

છ. એ લલે સૂક્ષ્મ હોય, તેણું અત્રના દોપ તેને અંડવાનાં. અત્ર તેવા જી ઓડકાર. આહારની શુદ્ધિ થાય, તોં મન ભતિની શુદ્ધિ થાય અને મન—
ભતિની શુદ્ધિ થાય, તો સત્ત્વની શુદ્ધિ થાય અને સત્ત્વની શુદ્ધિ થાય; તોં જ સ્મૃતિ જગે. જેનું રમરણું કર્યું; તે સદ્ગુરુ રહે. એ જ્ઞાન વાસી થાય જ નહિ; એ જ્ઞાનને લાભ, એજ પરમ પ્રુણાર્થ. અંદરનાં અજવાળાં થતાં બહારનાં અંધારાં એવાનાં. પાપનાં, અંધનનાં જળાં બધાંજ વીંખાઈ જવાનાં. બધીજ ગાંડો ઉકલી જવાની.

‘રાજન, જીવનની પોથીનાં પાનાં ઉકેલવાં છે, તે પહેલાં સ્મૃતિ તાજી કરવી છે, મનની શુદ્ધિ કરવી છે. પ્રાયશ્રિત કરી લેવાં છે. વ્રત અને તપ આદરવાં છે. કૃચ્છ નિયમ પાળવા છે’

આ એક પ્રાચીન સાધના છે. અર્થ અનુસરતા શાખદરટાય, એ તો મંત્રના જ્યે. મંત્રોની સંહિતાએ બને. એના સ્વાધ્યાય થાય. સ્વાધ્યાયના મંત્ર તો ધંધાનાં જેવા. તેનાં અનુરણુન મન પર જગે. એ તો સ્વરની સાધના.

સામનાં ગાન કર્યા પર મંડાયાં છે. કર્યાના અર્થમાં હેવ જગે છે, એ તેનો વિપય છે. શાખદમાં છંદ જગે છે, તે વાહન છે. એ વિપય અને વાહનથી પર સ્વરનો નાદ છે. ત્યાં કોઈ સાધન નથી, વિપય નથી, વાહન નથી, કેવળ સ્વર છે. સ્વર એજ સામ છે, તેનાં વિધાન જેણે બતાવ્યાં; તે એક અભિવાદી છે. જેણે આ રહસ્ય ઉકેલ્યાં છે :

૨ ‘હેવો હતા, જેમને દિવ્ય પ્રકાશ મળેલા હતા. તે બધા હેવો પ્રજાપતિ પાસે ગયા. તેમણે જણ્ણાંયું. ‘ભગવન, અમારે જીંયાં રંથાન મેળવવાં છે. રવર્ગ લોક છે, ત્યાં અમારે જણું છે, તે માટેનાં સાધન અમને બતાવો.’

અહીં હેવો અને પ્રજાપતિ એ પ્રાચીન પરિલાપાના શાહેરો છે. આજની પરિલાપામાં તેને સમજવા જોઈએ. જેને આપણે મન કહીએ છીએ, તે પ્રજાપતિ છે. બહારનાં ધન સાધન પર આધાર રાખનાર સામાન્ય જનો છે. તે છોડીને જેમણે અંદરનાં દ્વાર જોલ્યાં, એ જ્ઞાનીજનો હેવો ગણ્ણાય. હેવોને દિવ્ય દર્શિ હોય છે. તેમની તે ત્રીજી આંખ છે, જેને યોગની ભાષામાં વિવેક કે જ્ઞાનની દર્શિ કહેવામાં

આવે છે. એ આંખ ખૂલ્યા પછી બહારના જોગ તુરછ લાગે છે. ખાન પાનમાં જીવનને ગુમાવવું, તેના કરતાં કો'ક હિંય સિદ્ધિ મેળવી લેવાની વૃત્તિ જાગે છે. આતેજ હેવોનું સ્વર્ગ કહેવામાં આવે છે.

‘હેવોની ઉનત દણિ જેઈ, પ્રજનપતિએ તેમને સોમ યાગ કરવા જણ્ણાભ્યું: આ યજોથી તમે ઉનત લોકોને મેળવી લેશો. પ્રજનપતિની આજા પ્રમાણે તે હેવોએ સોમયાગ કર્યા અને તેથી તેમણે સ્વર્ગ લોકને મેળવી લીધા.

અહીં ગીતાની ઓધવાણી યાદ કરી લેવી જેઈએ: ૧ ‘યજોની સાથે સાથેજ પ્રજનજનોનાં સર્જન થયાં છે. તે બંનેનાં સર્જન કરીને પ્રજનપતિએ જણ્ણાભ્યું. આ યજનાં કાર્ય કરી, તમે નવાં નવાં ઇળ સરજતા રહેઓ. આ યજ તે તમારી દૃષ્ટ કામનાઓનાં દોહન કરશો.’

અહીં યજની વ્યાખ્યા રૂપી છે. એ ડોઈ જડતાલરી વિધિ નથી. અચિનમાં સ્વાહા ઓલી ધી જેવાં ઉત્તમ દ્રવ્ય અને ધર્મ, ચોખાનાં બનાવેલાં મુણ્ટ દૃષ્ટોની આહુતિ આપવાથી માની લીધેકી વ્યર્થ અને નિષ્ઠળ કિયા નથી.

માનવી હેવ બને, હિંય દણિ મેળવે અને પછી જે કાંઈ જીવન માટે છીએ માને, તને સારી રીતે મેળવી લે, તે યજા. ઉદાર માનવને હૈયે સેવા અને પરોપકાર કરવાની ભાવના જાગે, એ તે સારું છે, પણ એ ભાવના સફળ ન અને, તે તેણું જે કાંઈ કર્મ કર્યું, તે નિષ્ઠળ બને અને તેની ધર્ણી માદી અસર થાય. તેની ભાવનાને ધર્ણા ઉદાર વિશ્વેદેવોના સાથ સહકાર મળે છે. કો'ક લોલી અંગત સ્વાર્થનાં કામ કરે અને તેમાં નિષ્ઠળ જય, તેથી તેના પૂર્તું તુકશાન થાય, પણ કોઈ ઉદાર ચરિત આખાય રાષ્ટ્રને માટે કાર્ય ઇરે અને તેમાં તને નિષ્ઠળતા મળે, તો ધર્ણું મોટું તુકશાન થાય. આથી આવાં સેવા અને પરોપકારનાં કાર્યો કરવા માટે ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, રાજશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર વગેરે તરફથી અનેક નિયમો, ધારા ધોરણો, કાયદા કાનૂનો વગેરેની રચના થઈ છે.

હેવો જેવા ઉદાર સેવાપરાયણ સરજનોના સેવા અને પરોપકારનાં, સોમથાગનાં કાર્યો કરી શકે, તે સામાન્યજનોના કરી શકે નહિ. ત્યારે શું સામાન્ય જેનોએ સમાજ અને રાષ્ટ્રને ઉપયોગી સેવા અને પરોપકારનાં કાર્યો ન કરવાં; આ પ્રશ્ન સહજ જાગે, તેમને ઉત્તર આપતાં, આ અહીંવાદી જણ્ણાવે છે. મોટા સોમયાગોનાં ઇળ મેળવી, હેવોએ તો સ્વર્ગ લોક મેળવી લીધાં, પણ પ્રજનપતિએ ખીણ પ્રજનજનોનાં

૧ શ્રીમહ લગ્નવહ ગીતા, અધ્યાય ત્રણે, શલોક ૧૦

૧ સર્જન કર્યાં હતાં, તે લોકો તો હિવ્ય સિદ્ધિથી વંચિત રહી ગયા. આમાંના કેટલાક તો અજ, પૃથ્વી, વૈખાનસ, વસુરેચિષ જેવા ઋષિઓ હતા, તો કેટલાક સાધારણ જનો હતા. જેમના આચાર વિચાર શુદ્ધ અને પવિત્ર ન હતા. જેમને હૈયે નાની મોટી લાલચો હતી, એવા જનો પણ હતા. આ બધાનો વિચાર કરીને, પ્રજાપ્તિઓ એક સરળ ઉપાય શોધી કાઢ્યો. તેમણે તેમને સ્વાધ્યાય કરવાનું જણાવ્યું. વિદ્યા મેળવવા માટે અભ્યાસ કરવા જણાવ્યું. તે સાધન મેળવવા તપ કરવાનું સૂચન પણ તેમણે આપ્યું. આ તપ અને સ્વાધ્યાય એ એ સાધનો મેળવી તે જનોએ પણ સ્વર્ગદીક મેળવી લીધા.

તપ અને સ્વાધ્યાય એવાં સાધન છે, જે સરળતાથી ભળી શકે. યા હરેક માટે સરળ, સુગમ નથી. તેમાં અનેકના સાથ સહકાર જોઈએ અને વિપુલ સાધન સંપત્તિ જોઈએ. તપ એકલા હાથે સાધ્ય છે, સ્વાધ્યાય પણ એકલા થઈ શકે.

તપ એ રવેચ્છાએ સ્વીકારેલું સાધન છે. ભૂખ લાગી હોય, ખાવા ભળતું ન હોય; તો એ ભૂખનું દુઃખ અસહ્ય બની જય. રવેચ્છાએ ભૂખ વેરી લો, એ પ્રત ગણ્યાય, એ તપ ગણ્યાય. ભૂખનું દુઃખ માણુસને અસહાય લાચાર બનાવે છે. પણ પ્રત, તપ કે ઉપવાસ એ કણ્ઠ ગણ્યાય; પણ તેથી મનોધળ વધે છે. સંકલપથી નવી શક્તિ જાગે છે, નવાં બળ મળે છે. એવું જ સ્વાધ્યાયનું છે: તપ કરતાં, સ્વાધ્યાય કરીણ છે. જેને હૈયે જિજાસા જાગે, તેને સ્વાધ્યાય કરવાનું મન થાય, બાકી તો વાંચવામાં કંટાળો આવે અને પ્રમાદ થાય.

તાવ આવે, તેને અન્ન ન લાવે; મીઠું લોજન પણ કડવું લાગે; એમ જ હૈયાના સંતાપ હોય, સંસારના કલેશ કે કંકાશ હોય; તેને રવાધ્યાય કરવાનું કયાંથી સ્વીચ્છા ? તેને તો કંટાળોજ આવેને ?

ભૂખ ન લાગે, તેણે ઔપધ લેવું જોઈએ. રોગ હોય; તે દૂર કરી; નીરોગી અને સ્વર્થ બનવું જોઈએ; એ પદ્ધી જ અન્ન લેવાય, તેથી શરીરને પોપણ મળે. સ્વાધ્યાય એ તો જ્ઞાન છે. તે મનનું અન્ન છે: જ્ઞાનઇપ અમૃત; એ તો સાત્ત્વિક જોજન; એ માટે મનની વૃત્તિને સાત્ત્વિક બનાવવી જોઈએ. મનની ચંચળતા દૂર કરવી જોઈએ. એ માટેનાં અનેક સાધનો વિચારાયાં છે. મનો-વિજ્ઞાન જણી લેવું પડે, એ માટેનાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં ધર્મ, યોગ, લક્ષ્મિ, કર્મ, વર્ગેરે અનેક પદ્ધતિઓ. વીચારાઈ છે. આ પદ્ધતિઓ પ્રમાણે નાનાં મોટાં અનેક

સાધનો કામ આવે છે. જને જે માર્ગ હિતકારી લાગે, પથ્ય લાગે, તે માર્ગ તેણે આગળ વધવું જોઈએ.

પ્રાચીન અલ્લવાદીઓએ જે સાધન સરળ ગણ્યાં હતાં, તે સાધન આજે તો કઠણ લાગે છે. સામાન્ય મનોઅળ પણ નીચે ઉત્થું છે. ધીરજની કક્ષા પણ ધર્તી ગઈ છે. ધન, સાધન પણ દુર્લભ બનતાં જય છે.

એક સમજ રાખવા જેવી છે. જે સંયોગ ટાળી શકાય એમ નથી, એ સંયોગમાં હારી જવું, ખસી જવું કે પલાયન થવું, એ પાલવે એમ નથી. જે દુઃખ છે, કણ છે, વેદના છે, તે હસીને ભોગવી લેવા જેટલી ભાવના ડેળવી જોઈએ. આ પ્રકારની ડેળવણી, એજ તપ છે, એજ અભ્યાસ છે, એજ સમજ છે. એ માર્ગ સ્વીકારી લેવા જેવો છે.

સ્વેચ્છાએ કણ સ્વીકારી લેવાં. તેને કૃચ્છ તપ કહ્યાં છે. આ કૃચ્છ તપના પ્રકારો બતાવતાં આ અલ્લવાદી જણાવે છે:

‘ ‘આ ત્રણુ પ્રકારનાં કૃચ્છ તપ છે, તે વિષે એમે વિચારણાં કરીએ છીએ. કૃચ્છ, અતિકૃચ્છ અને કૃચ્છાતિકૃચ્છ. આમાં પહેલું કૃચ્છ તપ છે; પહેલા ત્રણ દ્વિસ આ રીતે રહેવાનું છે. દરરોજ સવારે એક એક ટંક જમવાનું અને સાંજે ભૂખ્યા રહેવાનું. ભોજન સાદું અને અલૂણું; હવિષ્ય ભોજન લેવાનાં છે.

આ પછીના ત્રણ દ્વિસોએ સાંજે સાંજે જમવાનું અને સવારે સવારે ઉપવાસ કરવાના. તે પછીના ત્રણ દ્વિસોએ વગર માંયે જે કાંઈ સમયસર મળી રહે, તે પર નિર્વાહ કરવાનો. છેલ્લા ત્રણ દ્વિસોએ ઉપવાસ કરવાના છે. દ્વિસે જીભા રહેવું અને રાતે બેસવાનું રાખવું, નિંદા છોડવી. આણસ અને પ્રમાદ છોડવાં.’

આ કૃચ્છ તપ છે. તેથી તનની અને મનની શુદ્ધિ થાય છે. કોઢ પાત્રમાં ઐર હોય, તો તે ખાલી કરવું પડે અને પછી માંજવું પડે, તન અને મનનાં ઐર કાઢવા માટે આ પ્રકારનાં કૃચ્છ તપ કરવાં પડે. ઐર કાતીલ હોય, તો તે દૂર કરવા વધારે કઠણ ઉપાય લેવા પડે; એમજ મનનાં અને તનનાં પાપ, તાપ વધી ગયાં હોય; તો અતિકૃચ્છ અને કૃચ્છાતિકૃચ્છ તપ કરવાં પડે. અન્નમાત્ર છોડી, જલનાં આહાર લેવાં. નકોડા ઉપવાસ કરવા; તેનો લાલ આ છે :

૧ ‘આ ત્રણુમાં પહેલું કૃચ્છ તપ છે. તેનાં આચરણુ કરવાથી સાધકજન શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય છે. તે સારાં કર્મ કરવાનો અધિકાર મેળવે છે. બીજાં તપ કરવાથી ભહાપાતક ધૂરી જય છે. ત્રીજાં કૃચ્છાતિકૃચ્છ તપ કરવાથી બધા પ્રકારનાં પાપથી ધૂરી જવાય છે.

જે સાધકજને આ ત્રણ પ્રકારનાં કૃચ્છ તપનાં આચરણુ કર્યાં હોય, તેમને બધા વેહોના અભ્યાસ કરવાનો અધિકાર મળે છે. તે વિદ્યાનો સ્નાતક બને છે. વેહોનો મુખ્ય વિષય હેઠાને જાણવાનો છે. હેવો એ તો દ્વિષ્ટ પદ્ધારો; જેમને જાણવા માટે યોગ્ય અધિકાર મેળવવો પડે. આ બધા વિષયોનાં જ્ઞાન તેને સારી રીતે મળો રહે છે. જેણે આ વિદ્યા જણી લીધી, તેણે તો સાચે જે ! બધું જણી લીધું છે.’

આ તપ કરવાં, વત અને ઉપવાસ કરવા, નાના મોટા નિયમો પાળવા; એ બધાનું સામાન્ય પ્રયોજન જીવનની શુદ્ધિ છે. તનમાં રોગ હોય અને મનમાં કલેશ, કંકાસ હોય, તો ગમે તેવાં ધન, સાધન પણ નકામાં જય છે.

માનવે જીવનનાં ધડતર કરવાનાં છે. તેને મન અને મતિ મળેલાં છે, તથી વિવેક જગાડવાનો છે, શિક્ષણુ મેળવવાનાં છે, નવાં નવાં જ્ઞાન જગાડવાનાં છે.

૨ આ અભ્યાસી સ્વાધ્યાયના પ્રકાર બતાવે છે. ‘માનવે જીવન ઉત્ત્રત બનાવવું હોય, સ્વર્ગ મેળવવું હોય, તેણે સ્વાધ્યાયનાં આધ્યાયન કરવાં જોઈ એ. આ માટે તેણે શરૂઆતમાં ત્રણ કૃચ્છ તપ આચરવાનાં છે. તેણે અગ્નિને જગાડવાના છે. જીવાશય પાસે વાસ કરવાનો છે. સૂર્યની હાજરી (ઉપરથાન) જાણવાની છે. જમીન પર દર્ભાનાં આસન પાથરી, પૂર્વદિશામાં મુખ રાખી, જમણા હાથે દર્ભ રાખી સ્વાધ્યાય શરૂ કરવાના છે.’

અહીં સ્વાધ્યાય કરવા, કેળવણી લેવા, નવા ઐધપાઠ મેળવવા ત્રણ પદ્ધારોની સાક્ષી મહત્વની ગણ્યાવી છે અગ્નિ એ અખાડ અવિચિન્ન કર્મનું પ્રતીક છે. જીવાને સતત અવિરત ભક્તિ પ્રતાહનું પ્રતીક છે અને સૂર્ય તે પ્રભાવશાળી શુદ્ધ ચેતન જગાડનાર જાનનું પ્રતીક છે.

આમ કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનનો સુલગ સુમેળ સાધવા માટે માનવને જીવન મળેલું છે. વેહોની સ્તુતિઓમાં પ્રથમ રથાન અગ્નિનું છે, બીજું રથાન ધન્દતું છે, જેને અંતરિક્ષના વાયુ અને સ્વર્ગના સૂર્ય તરીકે જણાવેલ છે અને ત્રીજું રથાન પવમાન સોમનું છે. જેની સાથે પવિત્ર જીવની તુલના થાય છે.

સામવેદના પૂર્વાર્ચિકની સંકળના દૈવત સંહિતાઙ્કે કરવામાં આવી છે. તેના પહેલા અધ્યાયની ઋગ્યાઓના દેવ અદ્ભિન છે, માટે તેને આગનેય કંડ કે આગનેય પર્વ કહે છે ખીજા, ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયની ઋગ્યાઓના દેવ ઈન્દ્ર છે, માટે તેને ઐન્દ્ર કંડ કે ઐન્દ્ર પર્વ કહે છે, પાંચમા અધ્યાયની ઋગ્યાઓના દેવ પવમાન સોમ છે. માટે તેને સૌમ્ય કંડ કે સૌમ્ય પર્વ કહે છે આ ત્રણ કંડિઓની સંકળના દૈવને અનુસરી કરવામાં આવી છે.

આ ત્રણ કંડિઓની ઋગ્યાઓ પર જે ગાનોનાં મંડણ થયાં છે; તે આમેગેય ગાનની સંહિતા છે; તેમાંની એક એક ઋગ્યા પર ગાન રચાય છે. તે ગાનના દૃષ્ટા ઋષિઓ^૧ પ્રયોગને અનુસરી વિવિધ ગાનોનાં દર્શાન કરે છે. આથી કયાંક એક ઋગ્યાપર એક જ ગાન હોય; તો કયાંક એક ઋગ્યા પર અનેક ગાન હોય.

આર્ચિક સંહિતા અને ગાન સંહિતાનો સ્વાધ્યાય કરવાનાં પ્રયોગન, પ્રકાર અને લક્ષણો આ અભિવાદીએ બતાવ્યાં છે :

૧. સૌથી પહેલાં તો અગ્ન આયાહિ (સા. ૧) ઋગ્યામાં ત્રિવર્ગ સામ છે. આ ત્રણોથ સામગાનોમાંથી એક એક ગાનનાં નવ નવ આવર્તન કરવાનાં છે. દરરોજ સવારે સ્તાન, સંધ્યા વગેરે નિત્ય કર્મ કરીને આ ત્રિવર્ગ સામગાનના સ્વાધ્યાય કરવાના છે. અદ્ભિનહોત્રી દરરોજ અદ્ભિનાં આધાન કરે, તે અનુષ્ઠાનથી જે ક્ષળ ભળે, તે ક્ષળ આ ત્રિવર્ગ સામના સ્વાધ્યાયથી ભળે છે.

એજ રીતે ઇન્દ્રાય પવતે મદ: (સામ ૧, ૫૨૦) એ ઋગ્યામાં મંડાએલ સામગાનના સ્વાધ્ય થથી પવમાનની દર્શિ કર્યાનું ક્ષળ ભળે છે, સુવર્મહા અને સુવર્મયા એ એ સ્તોભ જોડીને યદિન્દ્રાહમ (સામ ૧, ૧૨૨) ઋગ્યામાં સામ ગાવામાં આવે, તો દર્શાપૂર્ણભાસયાગનું ક્ષળ ભળે.

૧ અહીં મૂળ ઋગ્યા યદિન્દ્રાહમના ઋષિઓ ગૌપ્યકૃત અને અશ્વસૂક્તા નામે છે, તે પર એ ગાન રચવામાં આવે છે, તેમાંનાં પહેલા ગાનનું નામ ગૌપ્યકૃત અને ખીજાનું આશ્વસૂક્તા છે. (આમ ૩, ૧, ૧૬૮-૧૬૯) ગૌપ્યકૃત સાથે સુવર્મહા જોડવાથી પૂર્ણભાસની દર્શિનાં અને અશ્વસૂક્તા સાથે સુવર્મયા જોડવાથી દર્શાની દર્શિનાં ક્ષળ પ્રાપ્ત થાય, એમ જ્ઞાનવામાં આવ્યું છે. જેકે મૂળ ગાનોમાં આ વધારાના મુદ્ર જોડવામાં આવ્યાં નથી, પરંતુ સ્વાધ્યાયના વિશેષ પ્રયોગમાં એ પહેલો જોડવાથી દર્શાપૂર્ણભાસ યાગના અનુષ્ઠાનનું કાગ ભળે એમ જ્ઞાન્યું છે.

उपर अतावले सामग्राननां स्वाध्याय भाटे एक वर्ष नां अनुष्ठान अताववाभां आव्यां छे. ए रीते ईटलांक अनुष्ठान पांच हिंसनां, के पधी मास सुधीनां अताववाभां आव्यां छे.

१ ‘तमिन्द्र (सा. ११९) ऋद्या पर चार गान छे; तन्व, दावसुनिधन, निवेष्टव अने धृहानां संक्षार. आ चार गाननां जे स्वाध्याय करे छे, ते चार चार भासे आतुर्भास्यना यागना इणने भेगवे छे. ब्रातारम् (सा. ३३४) ऋद्या पर थे गान छे, तेनः स्वाध्यायथी पशु पौष्टिक यागनां इण भेगवे छे. जे साधक जन ईवण दूध पर रहीने (वृहदिन्द्राय १, २५८) ऋद्यानां चार गानना स्वाध्याय करे छे; ते सौत्राभिषि यागना इणने भेगवे छे, जे यागना द्वेव सुत्राभा छे.

२ ‘हवे सात हिंस चालता स्वाध्याय अभ्यासना अनुष्ठाननां विधान अतावे छे. ईंखयन्तीः (साम १७५) ऋद्याभां दश प्रकारनां सामग्रान छे, ते उपरांत रथांतर अने वामहेव्य नामनां साम पशु गवाय छे. हवे जे साधकजन दररोजना सवार, अपेक्षा ने सांजना सपन वर्षते आ सामग्रानना स्वाध्याय करे छे, ते भूण ज्येष्ठिष्ठाभ नामना सोभयागनां इण भेगवे छे. एज रीते यज्ञा यज्ञा (सा. २५) ऋद्याभां गवातां चार साम गानना स्वाध्याय करे छे, ते अत्यग्निष्ठेभ यागनां इण भेगवे छे. नमस्ते (साम ११) ऋद्यानां दश गान गानारने उक्त्य यागनां, पुनानः सोम (साम. ५११) ऋद्याभां उत्पन्न सामग्रानोना अभ्यासथी षेषांशी यागनां; तेभज परीतो ० (साम ५१२) ऋद्याभां गवातां सामग्रानोथी अतिरात्र सोभयागनां इण भेगवे छे.

‘दूध पर रहीने साधकजन तिस्रो वाचः (साम ४७१) ऋद्यानां सामग्रानोना स्वाध्याय करे, ते। तेने वाजपेय यागनां इग भजे. आ व इन्द्रम् (सा. २१४) ऋद्यानां सामग्राननां एक भास सुधी स्वाध्याय करे, ते। ते आप्तेऽर्थाभ यागनां इण भेगवे.

आजहोता (साम ६३) ऋद्या परनां दश सामग्रानोना स्वाध्याय एकभास सुधी करे, ते। द्वादशाह यागनां इण भजे छे. साधकजन एक वर्ष सुधी अनुष्ठान राखी; अबोध्वग्निः (सा. ७३) ऋद्याभां भंडायेलां दश गान उपरांत रथांतर वामहेव्य, घृहत्, वै३५, वैराज, शाक्वर (भणानाम्ना) अने रैवत गानोना स्वाध्याय करवाभां आवे ते। गवामयन नामना एक वर्ष सुधी चालता संवत्सर यांगनां

કુળ મેળવે. તે જ રીતે રાજન અને રૌહિત નામનાં સામગાનોથી તાપશિયત નામનાં સોમયાગનાં કુળ મેળવે છે.

‘જે કંડ કે પર્વના દેવ અર્જિન છે, તે આજનેય કંડ શરૂઆતમાં આવે છે, તે જ રીતે ઐન્દ્ર કંડ અને પાવમાન કંડ છે. આ ત્રણેય કંડોમાં આવતાં આર્ચિક ગાનોનો સ્વાધ્યાય ચાર વર્ષ સુધી સતત ચાલુ રાખે છે, તેને એક સો વર્ષ સુધી ચાલતા શતસંવત્તસર નામના યાગનાં કુળ ભણે છે.’

અહીં શરૂઆતમાં સામની ઋગ્યાઓ પર મંડાએલાં સામગાનોનાં સ્વાધ્યાયનાં કુળ બતાવેલાં છે. એ રીતે મૂળ સામવેદના સંહિતામાં પહેલી આર્ચિક-સંહિતા ગણ્યાય છે એમાં આજનેય, ઐન્દ્ર અને સૌમ્ય (પાવમાન) ત્રણ કંડો. કે પર્વ આવેલાં છે. આ ત્રણ પર્વો પછી આરણ્યક કંડ આવે છે, તેનાં ત્રણ પર્વ – અર્ક, દ્વન્દ્ર અને પ્રતમાં રહેલાં ગાનોનાં સંકલન, તે આરણ્યક સંહિતા. ગણ્યાય છે, તેની સાથે છુંકું ગાન શુદ્ધિય છે, તે ઉપરાંત પરિશિષ્ટ માં મહાનાર્થની ઋગ્યાઓના શાક્ષર ગાનનો સમાવેશ થાય છે.

હવે મંગલાચરણું પે રચાતા ગાયત્રગાનને પહેલું ગાન ગણ્યવામાં આવે, તો ભીજું આજનેય, ત્રીજું ઐન્દ્ર, ચોથું સૌમ્ય-પાવમાન, પાંચમું આરણ્યકમાં અર્ક, દ્વન્દ્ર અને વાચો પ્રત, છુંકું શુદ્ધિય અને સાતમું ગાન શાક્ષર પર્વ તરીકે ગણ્યાય છે. આ સાતેય ગાનોની મૂળ ઋગ્યાઓની સંહિતાને આર્ચિક સંહિતા કહે છે. તેની પર એ ગાન સંહિતાઓ છે; ગ્રામેગોય ગાન અને આરણ્યક ગાન.

હવે સ્વાધ્યાયમાં અમુક ગાનોનાં વિધાનો બતાવી, ત્રણ પર્વનાં ગાનોને નિર્દેશ કર્યો છે. ત્યારખાદ સમગ્ર સંહિતાના સ્વાધ્યાયનું વિધાન કરતાં, આ અલ્ઘનાદી જણાવે છે :

૧ ‘જે સાધક જન નિયમિત પ્રત, તપ અને ઉપવાસ કરીને સંપૂર્ણ સંહિતાના સ્વાધ્યાય કરે છે; તે સોમયાગના મહાન સત્રના પ્રયોગનું કુળ મેળકે છે, જે સંવત્તસર સત્ર એક હજાર વર્ષ સુધીનું અનુષ્ઠાન ગણ્યાય છે. જેમ સંહિતાના સ્વાધ્યાયની એક વાર આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે, એજ રીતે તેની એક હજારવાર આવૃત્તિ કરવામાં આવે, તેમજ દશ હજાર વાર આવૃત્તિ કરવામાં આવે; તેથી હજાર હજાર વર્ષો સુધી ચાલતા સંવત્તસર સત્રોનાં અનુષ્ઠાનનાં કુળ મેળવે છે.’

સંહિતાઓનાં આવર્તન રેઝે રેઝ થાય; એનો મુખ્યપાઠો એક કુમ હતો,

જે સહજ સરળ ગણુંતો. મોટી વયના વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે; તેને નાની વયના વિદ્યાર્થીઓ સાંભળે અને તે સહજલાવે યાદ રહી જય.

આ વિદ્યા ગોખવી પડતી ન હતી; ગોખવાની વાત અધરી છે, પણ સહજલાવે યાદ રહી જય; એ વાત જુદી છે. જે વિદ્યા પુરુતકમાં રહે, તે ખરી તકે કામ આવતી નથી. યાદ રહેલી અને કંઠે કરેલી વિદ્યાજ ઉપયોગી નીવડે છે. આ સંહિતાઓનાં આવત્તન કરવાથી, સ્વાધ્યાય તેજસ્વી બને છે. મોટા મોટા યજોનાં અનુષ્ઠાનેામાં પાઠ પારાયણું અને જ્ઞપના પ્રયોગો ગોડવાતા; તે એક પ્રકારના સ્વાધ્યાય ગણુંતા.

એકનો એક ગાયત્રી મંત્ર હજરવાર, લાખવાર રાય ; તેમ તે વધારે સિદ્ધ બને છે. લીંડી પોંપરતું સેવન સારું; પરંતુ તેજ પીપર વાટી, લસોટી ઝીણી કરવામાં આવે અને તેમાં ખીંચ રસ પાવામાં આવે, તો તે ચૌપણું પીપર બને છે અને તે ધણી જ અસર કારક હોય છે, એમજ સ્વાધ્યાયનાં રટણું ફક્તદાયી છે. આ માટે કાલ નિયત કરી શકાતો નથી. તો પણ સંકલ્પ કરવાથી સિદ્ધિનું બગ વધે છે, એ દર્શિએ અહીં કાલમર્યાદા બતાવી છે.

જેમ માનવ સારાં કાર્ય કરવા પ્રયત્ન સેવે છે, એમજ જણો – અજણો ખરાબ કાર્યો થનાં હોય, તેને સુધારવાં જોઈએ. પોતે કરેલાં પાપ માણુસ દાંડવા મથે છે, તેથી પાપ ઘરતાં નથી, પરંતુ એક જૂડને દાંડવા, ખીજું જૂડ ઉલ્લ કરતું પડે, એમ જૂડની પરંપરા વધતી જય; તેના કરતાં તો પાપ ઉધાડું પડી જય, કરેલાં પાપનો પરતાવો થાય કે દોપ પડડાઈ જય; તે અંતે તો લાલકારી છે. કડવો ધૂંટડો ગળતાં મુશ્કેલી લાગે, પણ તેતું પરિણામ અમૃત રૂપ બને છે. પાપ ધીનાર પુણ્ય મેળવે છે. કવિ કલાપી એ લાવે જણુંવે છે :

છે પરતાવો વિપુલ જરણું સ્વર્ગથી ઉત્ત્યું જે,
પાપી જેમાં ઝૂઅક્ષી દઈને પુણ્યશાળી બને છે.

પરતાવો તે પશ્ચાત્તાપ છે. જે ઝોડું કામ કર્યું, તેથી દુષ્ટ માણુસ તો! અહંકાર સેવે છે, મહ કરે છે, શેખ્ખ મારે છે; પણ સુજનને તો તેથી સંતાપ થાય છે; તે પરચાત્ત તાપ તો સ્ર્યાના તાપ જેવો છે, જે વાસી બદળો અને દુર્ગાધની જેમ પાપનો નાશ કરે છે. તેને પ્રાયશિચ્યત કહે છે. તેની વ્યાખ્યા આ છે: ૧ 'પ્રાયઃ એ તો તપ ગણુય અને ચિત તે બાધતનો નિશ્ચય; એ બંનેના સંયોગથી કર્મ થાય; તેને પ્રાયશિચ્યત કહે છે.

જે કાર્ય માણુસે કરવાનું હોય, તે ન કરે અને ન કરવાનું કાર્ય કરે તથી જે પાપ લાગે, તેને પ્રાય: કહે છે. તે પ્રાયઃના નિવારણને માટે જે કાર્ય કરવાની સૂક્ષ્મ લંગે, તેને ચિત્ત કહે છે. આમ પાપ નિવારણને માટે જે અનુષ્ઠાન કરવાનાં હોય, તેને પ્રાયશિચ્ચત કહે છે. એ વિષે રહસ્યવાદી જણાવે છે:

૧ 'વેદના મંત્રો પાપનાં નિવારણ કરવાની અને જીવનને શુદ્ધ, પવિત્ર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. તે મંત્રોની સાથે તપ, વ્રત, નિયમ વગેરે જોડાય; તેથી તેમની શક્તિમાં વધારો થાય છે. કેટલાક મંત્રો તો વિશેષ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાન માટે છે, ત્યારે જે મંત્રોનો કોઈ વિશેષ પ્રયોગમાં નિર્દેશ ન હોય, તે મંત્રો પણ પાપ ઘોવા માટે અને પ્રાયશિચ્ચત માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે, તો તે પાવન અને શાધક બને છે. માટે કો'ક પાપના પ્રભાવે માણુસ સંકટમાં આવી પડે, ત્યારે તેણે પ્રાયશ્વિત કરી લેવું જોઈએ.

'કોઈ એક સામાન્ય પાપ થઈ ગયું હોય અને તેનું પ્રાયશિચ્ચત કરવું હોય; તો સામગાનનાં સોવાર આરત્તન કરવાં જોઈએ, અથવા તો એ ચાર સામનાં હશ હશ આરત્તન કરવાં. આ રીતે જુદાં જુદાં પાપનાં નિવારણ માટે સામગાનનાં આરત્તન કરવાં જોઈએ.'

જેમ પ્રાયશિચ્ચત નિવારણ માટે સામનાં વિધાન બતાવ્યાં; એમજ કાર્ય-કામનાએ પૂરી કરવા માટેના પ્રયોગ પણ આહીં બતાવ્યા છે. બધાં માનવીએ એકસરખી કામના સેવતાં હોય, તો તે આ છે; 'હું સો વર્ષ સુધી જવું. હું નીરોગી રહ્યું' આયુષ્પની કામનાનો પ્રયોગ આ રીતે રજૂ થયો છે :

૨ 'આ સામગાનોને અરિષ્ટ વર્ગમાં ગણ્યાં છે. રિષ્ટ તે અશુલ, આરોગ્ય-હરનાર રોગ પાપ વગેરે, તેને દૂર કરી નીરોગી બને અને હીર્દ આયુષ્ય મેળવી આપે, તે જ્વપાયને અરિષ્ટ કહે છે. અચોધ્યગિનઃ (સામ.૭૩) ઋચા પરનું દીર્ઘાયુષ્ય ગાન, મહિ ત્રીગામ (સામ ૧૬૨) પરનાં એ પાણીદૌહ ગાન અને ત્વાવતો (સામ ૧૬૩) પરનું ધૂરસાક અંશગાન. આ પાંચ ગાન ગ્રામેગ્ય સંલિલામાં છે. તે સામગાનોના અંતમાં આયુઃ એ પદ નિધનમાં જોડવું. ત્યસૂપુ (સામ ૩૩૨) પરનાં એ તાક્ષર્ય સામગાન, ત્રાતારમ્ ઇન્દ્રમ્ (સા. ૩૩૩) ઋચા પરના ઇન્દ્રસ્ય તાતમ્ ગાનમાં હવિઃ ને રથાને સ્વસ્થિતન : ભૂકવું. સોમ : પુનાન્ત્યઃ (સામ

પ૭૨) પરનું પ્રથમ ગાન, વિશ્વતો દાવમ્ (આરણ્યક ગાન ૩, ૪, ૭૪) ૧ પરનું પહેલું ગાન અને ઉદૃત્તમં વરુણ પાશમ્ (આરણ્યકગાન ૧, ૩, ૨૩, ૧) પરનું ગાન, જેની શરૂઆતમાં આયુશ્ક્રુજ્યોર્તિ : ગવાય છે.

આ બધાં ગાનોમાંથી કોઈ એક, એ કે તથી બધારે પોતાની પસંદગી પ્રમાણે લેવાં અને તે ગાનો નિત્ય નિયમિત રીતે ગાવાં જોઈએ. જે સાધકનન આ ગાનોનો પ્રયોગ કરે છે; તે સો વર્ષ સુધી જીવે છે. તેને અકાળે ઘડપણું આવતું નથી, પણ કુદરતી ઘડપણું આવ્યા પછી જ તેનું શરીર વૃધ્ધાવરસ્થાને કારણે ધૂમી જય છે, અર્થાત् તેને શરીરે ખીંચ કોઈ રોગ થતા નથી.

આ સામગ્રાનો પવિત્ર વર્ગમાં આવે છે. રોજે રોજનાં જીવન શુદ્ધ પવિત્ર રહે અને પાપ તાપ દૂર રહે; તે શુભ ભાવથી આ સામગ્રાનો પ્રયોગ કરવાનો છે. અગ્રન આયૂર્ધિ એ ઋચા પરનું ભાજ (આરણ્યક ૬, ૧, ૧૫૨, ૧) અને વિભ્રાઙ્ગ પરનું આભ્રાજ (આરણ્યક ૬, ૧, ૧૫૩, ૧) નિયુત્વાન (સામ ૬૦૦) પરનાં શુદ્ધચંદ્ર અને ચંદ્ર સામ (આરણ્યક ૩, ૬, ૮૦, ૧) ઇન્દ્ર નરો (સામ ૩૧૮). પરનાં રાજન અને રાહિણુ ગાન, શુક્રિય પર્વની શરૂઆતનાં એ અગ્નિમૂર્ધાંતું અગ્નિવત અને અયારુચા તું વાયુવત (આરણ્યક ગાન ૬, ૧, ૧૪૮, ૧ અને ૧૪૯, ૧). તે પછીના હાઉથી શરૂ થતાં ચાર સ્વરિત ગાન (૧૫૦, ૧, ૧૫૧, ૧) તેમ જ સેતુપામ (આર- ૪૪ક ગાન ૨, ૭, ૫૭, ૧) આ ગાનોને પવિત્રવર્ગ કહે છે.

‘અને તવ શ્રવઃ (સામ ૧૮૧૬) ઋચાનાં તવ શ્રવ પદપરથી તવશ્યાવીય-ગાનતું નામ પાડયું છે. તે તવશ્યાવીય વર્ગમાં પાંચ ગાન છે. અને તવ શ્રવ-માં ઉખાગાન અગ્નિરસ્મિ (આ. ગા. ૫, ૫, ૧૨૪, ૧) માંનું ત્રીજુ પાત્યગ્નિથી શરૂ થતું; ચોયુ ઇન્દ્ર નરોની ઋચાનું ઇયા ઇન્દ્રમ્યથી શરૂ થતું અને પાંચમું ઋજા-ઔં હો (આ. ગા. ૫, ૫, ૧૨૭, ૧) થી શરૂ થતું ગાન પ્રસિદ્ધ છે. આમાં ખીજુ, ત્રીજુ અને ચોયુ ગાન અગ્નેરિલાંદમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

જે સાધકનન આ તવશ્યાવીય સામગ્રાનો પ્રયોગ કરે છે, તે શુદ્ધ અને પવિત્ર થઈ, અલ્લોક મેળવે છે. જ્યાંથી પાછા આવવાનું નથી.

અહીં ભાષ્યકારે વિચારણા રજૂ કરી છે : ભાનવને એ પ્રકારના સંસ્કાર આપવામાં આવે છે; એકતો જીવનમાં જે કોઈ દોષ, પાપ, મળ વગેરે હોય, તે લઈ લેવા અને ખીંચ જે કોઈ સારા ગુણ હોય, તેની સ્થાપના કરવી. મલથી શુદ્ધ થવું તે સંસ્કારને શુચિ અને સારાં પુણ્ય મેળવી લેવાં, તે સંસ્કારને પૂત કહે છે.

હવે કોઈપણ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો મૂળ ઉદ્દેશ તો અજ્ઞાન દૂર કરવાનો છે: બધીજ વિદ્યાએ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ભાગે છે. આ વિદ્યાએ મેળવવાથી ચિત્તની શુદ્ધિથાય છે, તેના વારંવાર સ્વાધ્યાય કરવા જોઈએ. અલ્યાસ અને આવર્તન કરવાથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. હવે જ્ઞાનનું અંતિમ લક્ષણ તો બધા પ્રકારનાં બધનથી છૂટી જવું, તે છે શાંકા-કુશાંકા, ભમ-પ્રપંચ વગેરે અજ્ઞાનને કારણે પેદા થાય છે. હવે ચિત્તના શુદ્ધિથાયા પછી, ઉપાસના કરવાની વૃત્તિ જગે છે. આ પ્રકારનાં સામગ્નાનનાં આવર્તન કરવાં; એ પણ ભક્તિનો એક સાત્ત્વિક પ્રકાર છે. સામગ્નાન મનોરંજનનું સાધન નથી, પણ શ્રેય અને પરમ કલ્યાણ ભળે, એ જ તેનો ઉદ્દેશ છે, એ ભાવે અહીં અલલોકની પ્રાપ્તિની વાત કરી છે.

૧ ઉદ્ગૃહમં વરુણ પાશમ् (સામ ૫૮૮) નુચ્ચા પર અર્કનામનું ગાન વરુણ અને ગૌતમનું છે. તેની શરૂઆત હાઉ હાઉ આયુશ્કુર્જ્યોતિઃ (આરણ્યક ગાન ૧, ૩, ૨૩, ૧) થી થાય છે. આ ગાનનાં દરરોજ આવર્તન કરવાં જોઈએ. દરરોજ આવર્તન કરનારને કોઈ જાતની તન કે મનની પીડા જાગતી નથી. હવે જેને કોઈ શોક થયો હોય કે ચિંતા જાગી હોય; તે જે આ ગાનનાં આવર્તન કરે, તો તે બધી પીડાએથી છૂટી જાય.

૨ પિવા સોમમ् (સામ ૩૮૮) નુચ્ચા પર એ વૈરાજ નામનાં ગાન મંડાયાં છે. પહેલા ગાનમાં પિવા થી અને ખીજ ગાનમાં હાઉ પિવા થી શરૂઆત થાય છે. ખીજ ગાનનું નામ સહોદ્વર્તનમસ છે. આ બંને ગાનનાં દરરોજ આવર્તન કરવાં. ગાન બાણી દીવા પછી, તેથી અલિમંત્રિત કરેલ જલની અંજલિ ભરી તેનાં પણ કરવાં. આ પ્રકારનાં જલનાં આચમન ત્રણ વાર કરવાનાં છે, આ પ્રયોગથી માનવ દીર્ઘાયુ બને છે.

દરેક કર્મની શરૂઆતમાં ત્રણવાર આચમન દેવાનો વિધિ છે. જલને પવિત્ર અને મેધ્ય કર્યાં છે. જે માણુસ જુદું ઓલે છે, તે અમેધ્ય-અપવિત્ર ગણ્યાય છે. મેધ્ય જલના સ્પર્શથી મનુષ્ય મેધ્ય બને છે. જલના સ્પર્શથી શરીરની શુદ્ધિ થાય, જલનાં આચમનથી વાણી પવિત્ર થાય છે. જેની વાણી પવિત્ર હોય, તેનું મન પણ પવિત્ર હોય. તેને કોઈ છન્હ, કપ્પટ ન હોય. તે ચિંતાથી મુક્ત રહે છે. જેને ચિંતા ન હોય, તે નારોણી બને, દીર્ઘજીવી બને, એ ભાવથી અહીં સામગ્નાનના સ્વાધ્યાયથા ભાવની શુદ્ધિ થાય છે.

સ્વાધ્યાયનાં તેજ:

અહીં કેટલાક સામાન્ય વિધિઓ બતાવ્યા છે. જેવા કે આંખમાં અંજનાંંજવું, મંત્રેલું જલ પાવું, હાથે કે ગળે ઔપધિ વનસ્પતિઓની ગોટી મંતરાને બાંધવી, કરીર જેવા વૃક્ષનાં લાકડી મંત્રોથી અલિમંત્રિત કરી, હાથમાં રાખવી વગેરે પ્રયોગો જેવાને મળે છે.

મનોઅળ વધારવા અને સામગ્રાનના સ્વાધ્યાય અભ્યાસથી શુદ્ધ પવિત્ર અનવા માટે આ પ્રયોગો ઉપયોગી બને એમ છે. આમાં જુદી જુદી પ્રફુતિવાળા માનવોને પણ મંત્ર અને સામગ્રાન તરફ આદર જગે અને તેથી આ શુદ્ધ પવિત્ર સ્વાધ્યાયની પ્રવૃત્તિ બધાને ઉપયોગી થાય, તે ઉદેશ જેવાને મળે છે.

આ બધી કામનાઓ જાગવાની અને તેમની પૂર્તિ માટે નાની મોટી સાધનાઓ કરવાની; પરંતુ આ રહસ્યવાદીઓએ સૌથી મોટી કામના એ સેવી છે, કે; ‘આ જીવનનાં સધળાં પાપોથી છૂટી જાઉં અને મને એવું અમર જીવન પ્રાપ્ત થાય, કે જેથી ઇરીથી જન્મવું ન પડે; પુનર્જન્મ લેવા ન પડે; મારે જે કાંઈ કરવું છે, તે આ જન્મમાંજ કરી લઇં.’ આ તાત્પર્ય છે. તે વિષે આ રહસ્યવાદી રાત્રિના સાધના બતાવે છે :

૧ ‘જે સાધક જન એવી કામના સેવતો હોય કે, મારે ઇરીથી જન્મ લેવા ન પડે; તેણે આ પ્રયોગ કરવાનો છે. અહીં રાત્રિની ઉપાસના કરવાની છે, આ રાત્રિની દેવાનો મંત્ર જરૂરવાનો છે, તેનો ભાવ આ છે; હું તે રાત્રિને શરણે જાઉં છું, જે પુનર્ભૂ – વારંવાર પ્રગટ થાય છે, જે ભયોભૂ – સુખ આપનારી છે, જે કન્યા-કમનીય પ્રકાશવાળી છે, જે શિખંહિની – કેશપાશથી શોભનારી છે, જેના હાથમાં ખાશ છે. જે નિત્ય નવ્યૌવન ધરાવે છે અને જે કુમરિણી – ખરાખ લાવેનો નાશ કરનારી છે. આદિત્ય – સૂર્ય તેના ચક્ષુ માટે, વાયુ તેના પ્રાણ માટે, સોભ તેના ગંધ માટે, આપો – દેવી જલ તેના રસ માટે, મન તેની અતુર્ણા – આસા માટે અને પૂર્ણી તેના શરીર માટે. આકાર ધારણ કરે છે.’

જે રાત્રિની સુતિ માટે અહીં મંત્ર લણુનાર્મા આવ્યો; તે કોઈ સાધારણ રાત્રિનથી આ તો રાત્રિ – રક્ષણુ કરનારી અલખવિદ્યા છે, જેનાં દર્શાન અજ્ઞાની જગોને અત્યંત હુંદ્રેલ છે. સાધકજનો માટે પણ તે સરળતાથી પ્રાપ્ત થતી નથી. જેમ કોઈ રમણી નિત્ય અવનવાં ઇપ બહલે, તેમજ આ અલખવિદ્યા પુનર્ભૂ છે. સાચેજ તે રમણીની જેમ નિત્ય ઘૌવન ધારણ દરનારી, સુકુમાર સ્વરૂપને વ્યક્ત કરનારી,

સુંદર કેશવેશ સજનારી અને મયોભૂ - સુખકરી છે. આ સુકુમાર યુવતી કન્યાના હાથમાં જે પાશ છે, તે તો સંસારના સર્વ પાશોને દૂર કરનાર હિંય પાશ છે; જેનું આકર્ષણું જ્ઞાનીજનોને માટે છે. એ અહ્લવિદ્યારૂપ રાત્રિજીવી વિરાટ દેહ ધારણું કરે છે અને તે સિદ્ધ યોગિજને। પર પ્રસન્ન થાય છે, તેને તો પોતાનાં હિંય સ્વરૂપનાં દાન કરાવે છે, જે સત્તા; ચૈતન્ય અને આનંદનાં રૂપ છે. પરંતુ એ મધુર અમૃતરૂપ મોક્ષનાં દાન આપતા પહેલાં, તે સિદ્ધ યોગીની પરીક્ષા લે છે, તે કિંબે આ રહસ્યવાહી જણાવે છે :

‘તે પ્રસન્ન થએવ રાત્રિ એ સિદ્ધજનને કહે છે; ‘હે સિદ્ધયોગીજન,, તારે આ શરીર છોડવાની ધડી આવી પહેલાંથી છે. તારે હવે ભરવાનું છે. તું ક્યારે ભરશે, તેનાં ધડી, પળનાં સુહર્ત્ત પણું મેં જોઈ લીધાં છે, તે પ્રમાણે તું હવે આ વર્ષમાં ભરવાનો છે. આ અયનમાં, આ ઋતુમાં, આ માસમાં, આ પક્ષમાં, આ દ્વાદશરાત્રમાં, પડરાત્રમાં કે પછી ત્રિરાત્રમાં, દ્વિરાત્રમાં કે અહોરાત્રમાં, આ દ્વિસે, આ રાતે, આ વેવામાં, આ સુહર્ત્તમાં તું ભરી જઈશ.

‘તે માટે તૈયારી કરી લે, ચાલ હું તને દોરી જઈશ. તું સ્વર્ગ લોકમાં જા, દેવલોકમાં, અહ્લ લોકમાં કે પછી ક્ષત્રલોકમાં જયાં પણ તને રૂચતું હોય, તે લોકમાં તું જઈ શકે છે. તે લોકમાં તારી ધર્યા પ્રમાણે રહે અને પછી જે કોઈ જન્મ લેવાની ધર્યા હોય; તે યોનિમાં તું પ્રવેશ કર’

આ તો રાત્રિએ આપેલું અહૃબુત વર્ણન છે. માણસ સારાં કાર્ય કરવા શુભ સુહર્ત્ત જુએ છે, પણ આ લોક છોડી પરલોક જવાનું સુહર્ત્ત અને ફરીથી આ લોકમાં પુનર્જન્મ લેવાનું સુહર્ત્ત તે જોઈ શકતો નથી. જન્મ અને ભરણ. તેના હાથની વાત નથી. તેણે તો કુદ્રતના નિયમ પ્રમાણે વર્તવાનું છે. પરંતુ જેણે આત્મજ્ઞાન મેળવી લીધું છે અને જેની પર રાત્રિ અહ્લવિદ્યા પ્રસન્ન છે, તેને પોતાના ભરણુંની ધડી ક્યારે આવશે, તેની ખાર પડી જય છે અને તે સહજભાવે હસ્તાં હસ્તાં પોતાના દેહને છોડી જય છે. આ સિદ્ધ યોગીને કોઈ વાસના હોતી નથી. જેને માટે તને પુનર્જન્મ લેવો પડે. ભલેને, ગમે તેવી ઉત્તમ યોગી હોય, પણ જન્મને બંધન ગણુનાર આ યોગિજનની લાવનાને આ રહસ્યવાહી પ્રગટ કરે છે :

‘હે રાત્રિ દેવિ, હે અહ્લવિદ્યા, આપે મને વરદાન તો આપ્યું, પણ મારે પુનર્જન્મ જોઈતો નથી. ભલેને એ ઉત્તમ પ્રકારની યોગી હોય, સાક્ષાત જે અહ્લ છે, તેની દીકરી હોય અને તે નવજ્ઞા રાગ ધારણું કરીને જન્મ આપવાં આંગતી હોય, તો પણ મારે હવે પુનર્જન્મ જોઈતો નથી.

સ્વાધ્યાયનાં તેજ

‘મને તો આ સાચી વાત સમજાઈ ગઈ છે. જે જન્મે છે, તે મરે છે અને જે મરે છે, તે ખીંળ દેહની સાથે સંબંધ જોડે છે. મારે એવો દેહનો સંબંધ જોડવો નથી.

‘હે જે આપ મને વરદાન આપવા માંગતા હો; તો મારી એકજ લાવના છે. જે અલ્લાવિદ્યા છે, તે રાત્રિ છે. તે મને પવિત્ર કરો, શુદ્ધ કરો. હે રાત્રિ દેવી, હે અલ્લાવિદ્યા, જે પુરાતન અને અત્યર્ત પ્રકાશમાન અલલોક છે, તે પોતે રવ અલ્લ છે, તે ભર્વ પ્રકારનાં કણનો અંત લાવનાર વારતવિક રવરૂપ છે, તે સ્થિતિમાં મારી સ્થાન થાય, કે જેથી મારો ખીંળે જવ થાય નહિ, મારે ખીંળે જન્મ - પુનર્જન્મ લેવો ન પડે.’

‘રાત્રિઝી અલ્લાવિદ્યાને પ્રસન્ન કરનાર આ વ્રત છે, એ રાત્રિવત છે, જેની સાધના દિવસે નહિ, પણ રાત્રિના સમયે કરવાની છે.’

એમ ખીંળાં વ્રત, તપ, નિયમ વગેરેનાં અનુધાન કરવા દેશ, કાલ, દશા વગેરેની વિચારણા કરવામાં આવે છે, એમ જ આ અલ્લાવિદ્યાની સાધના માટે કોઈ દેશ, કાલ વગેરેની જરૂર રહેતી નથી. તે મારે કોઈ સુહૃત્ત જોવાનું નથી. આ તો પ્રજપતિનું વ્રત છે, તે સ્વયંભૂ છે.

પ્રાણીને ભૂખ, તરસ વગેરે કુદ્રતી રીતે જાગે છે. એ ભૂખ જગી હોય, ત્યારે અન્ન અમૃત જેવું મંતુર લાગે છે. ભૂખ ન હોય, તો ભિષ્ટાન્ન પણ ભાવે નહિ. એમ તરસ લાગે, ત્યારે જરૂર મીઠું લાગે છે, એમંજ માણુસને હુંયે જાન માટેની ઈચ્છા સહજ રીતે જાગે છે. આત્મજ્ઞાન આ રીતે સ્વયંભૂ છે, તે પુનર્ભૂ છે, તેની ઈચ્છા વારંવાર જાગે છે અને તે પ્રકારની આત્મજ્ઞાનની ઈચ્છા સુખ આપે છે. આ અલ્લાવિદ્યા એ તો એક પ્રકારે અલિનવ સુકુમાર નવયુવતિ જેવું રૂપ ધારણ કરે છે. જેનાં દર્શનથી જાની જન પરમ સુખ, પરમાનંદનો અનુભવ કરે છે.

કાગવેદનો એ ઋષિ છે : ર્થાવાશ્વ આત્રેય તેનું નામ. પાંચમા મંડળમાં રાત્રિસુક્તા તેમજે ગાયું છે. ત્યાં રાત્રિને હૃતી તરીકે વર્ણિયી છે. આ દ્વિંદ્ય રાત્રિ છે, જેનાં વર્ણન તંત્રઅંથોમાં છે. તે જ અહીં અલ્લાવિદ્યા છે, જે સ્વયંભૂ, સ્વયં પ્રેરિત છે.

માનવે એ અલ્લાવિદ્યા મેળવવા પ્રયત્ન કરવાનો નથી; પણ તે માટેની ચો઱્યતા મેળવવાની છે. એમ સ્વર્ણનો પ્રકાશ કુદ્રતી છે પણ તેને આડે વાદળ

આવી ગયું છે; તેને દૂર કરવાનું છે. માનવના હૃદયમાં જે અજ્ઞાન છે, ભમાં છે, શાંકા, કુશાંકા છે, સંશય છે. એ બધાં આવરણ છે. તે આવરણ દૂર થાય, તો જ આત્મજ્ઞાન પ્રકાશે છે.

આ પ્રાચીન ઋપિમુનિઓએ આત્મજ્ઞાનને જીવનની પરમ સિદ્ધિ રૂપે કહ્યું છે, સાથે તેને સ્વયંભૂ, સ્વયંપ્રકાશ પણ કહેલ છે, આત્મજ્ઞાન તો સર્વજ્ઞનની સંપત્તિ છે, સર્વને માટે ઉપકારક છે, પણ તે સંપત્તિ વાસરાઈ ગઈ છે. જેમ કંઠમાંજ હાર હોય, પણ તેની વિસમૃતિ થધ જય અને પછી તો તેને ધરને ખૂણે ખાંચરે શોધવા નીકળી પડીએ, તેથી તે હાથ આવે નહિ. તેની તો સમૃતિ જગવી જોઈએ. એજ રીતે આત્મજ્ઞાનની સમૃતિ જગાડવા માટે સ્વાધ્યાય છે. અને તપ છે. તપથી બદારની શુદ્ધિ થાય છે અને સ્વાધ્યાયથી અંદરની શુદ્ધિ થાય છે.

આ સામગાન એ સ્વાધ્યાયનો ઉત્તમ પ્રકાર છે. ઋચાએ કવિતા જેવી છે, યજુના મત્રો ગંધ જેવા છે, પણ સામગાન તો સમૃતિને જગાડવાનું એક અમોદ્દસાધન છે. સ્વરનો રણકો અનેરાજ ગુંજન મુકી જય છે અને ત્યાં એક સનાતન. સ્વર, એક ઓંકારનો નાદ જાગે છે.

આ નાદ છે, એજ સ્વાધ્યાય છે. રોજરોજ જે અભ્યાસ કરવાથી વિદ્યાઃ તાજ રહે છે, એમ જ રોજરોજ સામગાનના સ્વરત્નં અનુરણન એક અનેરાજ ભાવને જગાડે છે. હૃદયના અંધકાર દૂર થતાં, ત્યાં જ્ઞાનનાં તેજ પ્રગટ થાય છે. એ સ્વાધ્યાયનાં તેજ છે; જેનો મહિમા અનેક સિદ્ધ પુરુષો અને યોગીજનોએ ગાયો છે.

પ્રજનપતિએ પ્રજનાં સર્જન તો
કુયાં, પણ જેવી માટી એવા ધાર
ધડાય ! પ્રકૃતિમાં જે ભાવ હતા, તે
જેવાને મળ્યા. તમોગુણ દાનવોને,
રનોગુણ માનવોને અને સતતગુણ
દેવોને વહેંચવામાં આવ્યા.

આમ પ્રજનપતિ આદિ પિતા અને
આદિ ગુરુ ગણ્યાય. સર્જનની શરૂ
આત થઈગાઈ. તેમાં બધાં પ્રજનજનોના
સાથ અને સહકાર પણ મળે.
તેમને સમજણું લેવા, તો ગુરુ પાસે
જવું પડે ને ?

સૌથી પહેલાં દાનવો આવ્યા.
સર્જનની સાથે સાથે શખ્ષણાં સર્જન
પણ થયાં હતાં. શખ્ષ તો એક સંકેત,
એકાદ ગુણ અને કાર્યનો આકાર, પણ
તે બધાને શા રીતે સમજાય ?

પ્રજનપતિ પાસે શખ્ષ હતા, શખ્ષની
પરિલાપા હતી, સંકેત હતા અને
સ્વરૂપો હતાં. દાનવને સમજમાં
આવે, એવા શખ્ષ શોધવો જોઈ એ.
પ્રજનપતિએ શોધ આદરી, ત્યાં તો
ધન ગાજયા. ગજનાનો અવાજ તો
અરપૃષ્ઠ અને ધૈરો હતો, પણ પ્રજન-
પતિને એક શખ્ષ મળી ગયો.

તેમણે દાનવોનું ધ્યાન જેચ્યું.
દાનવોએ પણ તે શખ્ષ પકડ્યો અને
તેનો અર્થ પણ તેમની સમજમાં
આવ્યો. તેમણે જળ્યાંયું; અમે દાનવો
તમોગુણી. અમારો સ્વભાવ ફૂર. આ

૪
સંહિતાનાં સ્વરૂપો

મેધની ગર્જનમાં દ દ દ શણું જો છે. તે અમને કહે છે.

દ્વા કરો, દ્વા કરો, દ્વા કરો.

આ પછી એધ લેવા માનવો આવ્યા. પ્રજ્ઞપતિને ઝીમીયો. હાથ જડુયો. હતો. તેમણે મેધગર્જના તરફ સંકેત કર્યો. માનવોએ તે ધ્યાનથી સંભળ્યું અને તેમને સમજ્યું : અમે માનવો લોલી ને લાક્ષ્યું. અમારો સ્વભાવ સંધરો કરવાનો. આ મેધગર્જના સંકેત કરે છે : દાન કરો, દાન કરો, દાન કરો.

છેલ્ખે છેલ્ખે હેવો આવ્યા. સ્વભાવ પ્રમાણે તે બધી બાધતમાં ધીરા, એક બાધતમાં અધીરા. ભોગના વેગમાં તે એંચાધ જય. પ્રજ્ઞપતિએ તેમને પણ સંકેત કર્યો. તેથી તેમને સમજ્યું : અમે હેવો ભોગી. ઇદ્રિયોના વેગ વહેવા હેવા. તેમાં ધીરજ રાખવા આ ગર્જના જણ્ણાવે છે :

‘ દમન કરો, દમન કરો, દમન કરો.

આમ શણું તો એક છે દ ; પણ તેનો સંકેત બદલાય છે, તેમજ અર્થ પણ બદલાય છે. શણની આ શક્તિ છે. શણના એ સામર્થ્યને બધા જાણી શકતા નથી.

એ એક પરગળું સંતહતા. બધાનું ભલું ઇરવાનો તેમનો સ્વભાવ અને તેમની વાણી પણ લલી, પરંતુ એલવાની રીત જુદી જુદી. તેમને વાત એકજ કહેવી હોય, પણ તે વાત જેને કહેવી હોય, તેની એલીમાં તેને સમજનવેં અને બધાને લાગે કે આ લલો માણુસ અમારો છે, તે અમારી એલીએ છે. તે અમારા હિતની વાત કરે છે. આ ભલા માણુસને સત્યના દર્શન થયાં હતાં; પણ તે તેની આગવી સંપત્તિ ન હતી. તે બધાને વહેંચાય અને બધાનું હિત થાય; એવી અનોખી સંપત્તિ હતી.

હવે કયાંક કટોકટી ઉલ્લી થાય, ગડમથલ શરૂ થાય અને કશું ન સમજ્યાનું તે સંતની પાસે સલાહ લેવા પ્રજાસત હોડી જય. પહેલાં તો તેમના વેગને શાંત પાડે, તેમના પ્રાણ પરનો ભાર હળવો કરે. મૌનની થોડી પળો જવા દે અને પછી તેમની મુંજુંપણ જાણી લે.

તેની પાસે આવનાર ખેડૂત હોય, તો તેની સાથે એતીની ભાવામાં વાત કરે, સુથાર કારીગર હોય, તો તે કારીગરીની ભાવા વાપરે, જાનની શોધમાં પડેવ તત્ત્વજ્ઞાની આવે, તો તે તત્ત્વજ્ઞાનની વાત કરે. ધર્મ, અર્થ કે કામની એવના કરતારને, તે રીતે સમજનવે.

તેની વાણી સીધી અને સાદી. તેમાં કોઈ કપટ ન ભળે. તેના હેતુ અને ઉપાય પણ શુદ્ધ ૦ સર્જન સમયની વાણી પણ શુદ્ધ અને સરળ હોય, તેમાં સૌના

સંહિતાનાં સ્વરૂપો

હિતનો વિચાર હોય; આને જ કારણે વેદની વાણી પવિત્ર ગણુાઈ છે. અને મૌખિક, પરંપરાએ તેનાં રક્ષણ થતાં આવ્યાં છે.

આ વેદની મૂળ વાણી તો એક પ્રકારની; પણ પ્રયોગ અને વિનિયોગ પ્રમાણે તેની વહેંચણી કરવામાં આવી. છંદમાં બંધાએલી વાણી તે ઝડચાએલી, ગીતમાં ગવાઈ, તે સામ અને નાનાં મોટાં વાક્યોમાં વપરાઈ, તે યજુ. એકજ વાણીના આ ત્રણુ પ્રકાર. એમ કહો કે, કવિતા કે પદ્ધતિ વાણી તે ઝડચા, સંગીતની વાણી તે સામ, ગદ્ય કે વિધિની વાણી તે યજુ.

આને વેદત્રથી કહેવામાં આવી. એ વાણીને સંકલિત કરવામાં આવી. મૂળ-વાણીની સાથે તેની વ્યાખ્યા પણ સંગત થઈ ગઈ. મૂળવાણી મંત્રરૂપે ગણુાઈ; તનો ભાવ ઉદ્ઘાર હતો, બૃહત્ હતો, માટે તે મંત્રને અહી કહેવામાં આવ્યો. અને તેની વ્યાખ્યાને આદ્ધણુ નામ આપવામાં આવ્યું.

મંત્રોનાં સંકલન કરવામાં આવ્યાં, તે સંહિતાએ ગણુાઈ; તે પર ત્રણુ પ્રકારની વ્યાખ્યાએ થઈ. વિધિ વિધાન બતાવનાર વ્યાખ્યા તે આદ્ધણુ, અક્ષિતા ભાવના જણાવતી વ્યાખ્યા તે આરણ્યક અને શાન, તત્વજ્ઞાનનાં રહસ્ય ઉકેલતી વ્યાખ્યા તે ઉપનિષદ. આમ વેદસાહિત્યની પરંપરા બંધાતી ગઈ, પણ બંધઅારણુ જેવી પરિસ્થિતિ રહી નહિ. મંત્રસંહિતામાં પહેલો મંત્ર હોય; આદ્ધણુમાં વ્યાખ્યા હોય; પણ સાથે મંત્રો પણ વણુાઈ ગયા હોય. અહીની વ્યાખ્યા કરતાં વિધાન, રજૂ થાય, તેની સાથે રહસ્ય ગુંથાઈ જય, તો સાથે ભાવનાનાં પોષણ થાય. આ બધી મૌખિક પરંપરાની સંપત્તિ. તને ડાને સાંભળવાની, કંદે રાખવાની અને સુખપાડે ખોલવાની. કાલનો પ્રવાહ તો વહેતો રહે; તને સાચવવા માટેની સ્મૃતિ તો પાંગળી બનતી જય.

આ મંત્રપાઠ સાચવવા અનેક પ્રયત્નો થયા છે. શાખાઓ અને પ્રતિશાન ખાએલી પ્રમાણે પ્રાતિશાખ્યો રચાયાં; સ્વરનાં શિક્ષણુ આપનાર શિક્ષા અને સ્વર-સંધિને લેડનાર વ્યાકરણુ રચાયાં છે. વિધિ-પ્રયોગો માટેના સંકલ્પ રચવાના કદ્યપંથો અને છંદ રચના તેમજ નિર્વચન પદ્ધતિ પ્રમાણેના નિરૂક્ત અને સાથે જયોતિષનાં શાસ્ત્ર રચાયાં છે.

સંહિતા-મંત્રપાઠની સાથે પદ, ક્રમ, ધન, જરાના પ્રયોગોનો નોંધ થઈ છે. ગાનસંહિતાએ સંકલિત થઈ છે. તેની સોથે ગાનની રીતિ અને નીતિ રચાઈ છે. સ્વર વંજનના સંકેતો પર વિચારણાએ થઈ છે.

આ વેદસાહિત્યના સંરક્ષણુમાં સંહિતા પદ્ધતિ મોખરે છે. સંહિતા વિષેની

અનેક વિચારણાઓ જગ્યા છે. આમ મૂળ પ્રશ્ન આ છે. સંહિતા એટલે શું? સંહિતાનું સ્વરૂપ શું છે? સંહિતાને ઓળખવી શી રીતે?

માનેને કે. આ ગમ્ય છે, તેની સંહિતા શું? જેણે વ્યાકરણ ગોખ્યું, તે તો ગમ્ય (ગચ્છ) to go જવું; એવો અર્થ જણો. પણ એમાં સંહિતા નથી. સંહિતાને અર્થનું સંકલન નથી. ગુરુ જણાવે છે કે ડુંગું કરણે વ્યાકરણ ગોખ્વાથી જણું નહિ થાય. ગમ્યની સંહિતા જણાવી પડશે.

૧ અહીં ગકાર તે પૂર્વિપ, અકાર મધ્યમિપ, અનુસ્વાર અંત્યિપ, બિંદુ ઉત્તરિપ અને નાદ સંધાન, આ પાંચ બાયત ભેગી થાય, તેનું નામ સંહિતા. આ ગણેશવિદ્યા છે. આ એક દહરયવાદી છે. સંહિતાની સાથે શિક્ષાની વાત જોડી, તે વિચારણા રજુ કરે છે.

૨ ‘જેમાં સ્વર, વર્ણ વગેરેનો એધ આપવામાં આવે, તેનું નામ શિક્ષા; તે વિષે અમે વ્યાખ્યા-વિચારણા રજુ કરીએ છીએ. અહીં અકાર વગેરે વર્ણિ, ઉદાત્ત વગેરે સ્વર, દીર્ઘ વગેરે ભાત્રા, સ્પર્શ વગેરે ખલ; નીચા, જલદી, હળવા વગેરે છાડીને સમાન ઉચ્ચારણ કરવાં, તે સામ અને છેવટે પૂર્વના વર્ણની સાથે ઉત્તરના વર્ણને જોડે, તેને સંતાન કહો કે સંહિતા ગણો. આમ છ બાયત શિક્ષામાં આવી જાય છે. ત્યાં અર્થાય પૂરો કરવામાં આવે છે.’

અહીં એક પ્રાચીન પરંપરાને સંગત કરવામાં આવી છે. જે વાળી મંત્રિપે છે, તેના એક એક સ્વર અને વર્ણનો વિચાર કરવાનો છે. મંત્ર જણાયો. પણ તેનો સ્વર ન સચ્ચવાયો. કે વર્ણના ઉચ્ચારણમાં ફેર પડી ગયો, તો આખોય પ્રયોગ નકર્મો થઈ જાય. પ્રયોજન સધાય નહિ; ધારેલી સિદ્ધિ મળે નહિ.

દ્વારેક મંત્રમાં શાખણો સંબંધ અર્થની સાથે છે, આતો એક ભાની લીધેની વાત છે, પણ તેની અંદર એક હિંય અર્થ રહેલો છે, જે હિંયલાવનાને જગાડે છે; તેનાં રહસ્ય ખોલ્યાં જોઈએ.

આ સુષ્પિના સર્જનમાં એક પણ બાયત એવી નથી, જેમાં હિંયતા ન હોય, પણ તેતા દર્શાન બધાતે થતાં નથી. તેનાં રહસ્ય સમજાય, તો તે સંકળ બને. કોઈ પદાર્થ જડ હોય, પણ તેમાં ચેતન હોય. જડ જગત ગતિશીલ છે; ચેતનાવાન છે; તેને અનેક રીતે જણી શકાય. તે એક વિદ્યા છે.

જેમ મંત્રના સ્વર છે, વર્ણ છે, શિક્ષા છે, તેને જણાવાની વિદ્યા છે; તે રીતે સંહિતા છે. તેથી એક મોટી સંહિતા છે; તેના પાંચ પ્રકાર છે, એ પાંચ વિદ્યાએ છે. તેને આ રહસ્યવાદી રજુ કરે છે;

સંહિતાના સ્વરૂપો

૧ ‘અમારા બંનેના યશ સાથે વધે; અમારાં જીનનાં તેજ અલ્લવર્યસ્ત્ર સાથે વધતાં રહે. હવે અમે સહિતાનાં જે ઉપનિષદ રહસ્ય છે, તેનાં વ્યાખ્યાન પ્રવચન કરીએ છીએ. આ સંહિતાએ પાંચ અધિકરણ—વિભાગોમાં વહેંચવાની છે. અધિલોક, અધિજ્ઞાતિપ, અધિવિદ્ય, અધિપ્રભ અને અધ્યાત્મ; આને મહાસંહિતાએ કહેલી છે. આહીં અધિલોક છે, લોકવિદ્યા છે. પૃથ્વી પૂર્વઃપ છે, ઘૌસુઃઉત્તરઃપ છે. તે બંનેને જોડનાર આકાશ તે સંધિ છે, વાયુ સંધાન—અંતેને જોડનાર સાધન છે.

હવે અધિજ્ઞાતિપ, તે જ્યોતિપવિદ્યા છે. અદ્દિન પૂર્વઃપ, આદિત્ય ઉત્તરઃપ, આપોદેવી-જલ સંધિ અને વીજળી સંધાન છે.

હવે અધિવિદ્ય, તે વેદવિદ્યા છે. આચાર્ય પૂર્વઃપ, અંતેવાસી-શિષ્ય ઉત્તરઃપ, વિદ્યા સંધિ અને વ્યાખ્યાન પ્રવચન તે બંનેને જોડનાર સાધન—સંધાન છે.

હવે અધ્યાત્મ, તે શરીર સંખ્યા આત્માની વિદ્યા છે. આ શરીરમાં નીચલી હાઠી પૂર્વઃપ, ઉપરની હાઠી ઉત્તરઃપ, વાણી સંધિ અને જલ તે સંધાન છે.

આ પાંચ મહાસંહિતાએ છે. આ મહાસંહિતાએ વિષેનાં વ્યાખ્યાન અને પ્રવચન છે, તેને જે જ્ઞાન છે; તે સાધકજન ગ્રન્થ, પશુ, અલ્લવર્યરવ, ઉત્તમ અન્ન તથા સ્વર્ગલોક વગેરેના સિદ્ધિએ મેળવે છે. તે ધન, સાધન સાથે ઉત્તમ લોક મેળવે છે’

અહીં સંહિતાના ઇપે ઉપાસના કરવાનું સૂચન છે. આ પહેલાં વેદોની મંત્રસંહિતાની વ્યાખ્યા આપી હતી. ત્યાં પૂર્વ અને અને ઉત્તરના પદને જોડે, તે સંહિતા—એ બાબત જણાવી હતી; તેજ સંહિતાનાં પાંચ સ્વરૂપ બતાની, આ રહસ્યવાદી ચાર વ્યાહૃતિએ ઇપે, તેનો વિસ્તાર કરતાં આગળ જણાવે છે:

૨ ‘મૂર સુવઃ સુવર્દ એ ત્રણ વ્યાહૃતિએ છે. મહાયમરય નામના ઝડિએ મહર નામની ચોથી વ્યાહૃતિને જણાવી છે; જે અલ છે; જે આત્મા છે. ખીજી દેવો તેનાં અંગો છે.

‘જેમકે ભૂઃ તે આ લોક, ભુવઃ અંતરિક્ષ, સુવર્દ તે સ્વર્ગ લોક અને મહર તે આદિત્ય-સ્ક્ર્યાં, તેથી આ લોકોનો ભિન્નમા વધતો રહે છે. ભૂઃ તે અદ્દિન ભુવઃ વાયુ સુવર્દ આદિત્ય અને મહર તે ચંદ્રમા, તે ચંદ્રથી આ જ્યોતિએનો ભિન્નમા વધે છે. ભૂઃ તે ઝડિએ ભુવર્દ સામગ્નાનો, સુવર્દ યજુએ અને મહર તે અલ-વેહ. આ અલથી વધા વેદોનો ભિન્નમા વધે છે. ભૂઃ તે પ્રાણુ, ભુવઃ

અપાન, સુવર્ણ વ્યાન મહરૂ તે અન્ન; અનન્થી શરીરમાં રહેલા પ્રાણોનો ભહિમા વધે છે. આ ચાર વ્યાહૃતિઓ ચાર પ્રકારોને વ્યક્ત કરે છે. તે ચાર પ્રકારોની ઉપાસના છે, તેને જે જણે છે, તે અલને જણે છે, તેને બધા હેવો જેટ આપે છે.”

અહીં પહેલાં બતાવેલી ભહાસંહિતાઓના પ્રકારોની સાથે ચાર વ્યાહૃતિ-ઓના પ્રકારોને જોડી દીધા છે. એમાં જે પાંચ ભહાભૂત બતાવ્યાં છે, તે અધિ-ભૂતની સાથે અધ્યાત્મની વાત જોડી, આ રહેરયત્વાદી તેના સર્વિષ્પની વાત જણાવે છે:

૧ ‘આ પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, ધૌ (આકાશ), દિશાઓ અને અવાંતર દિશાઓ, એ પાંચ લોક છે, તે સાથે અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય, ચંદ્રમા અને નક્ષત્રો, એ પાંચ જ્યોતિઓ છે, તેની સાથે આપોહેવીજલ, ઔપધિઓ, વનસ્પતિઓ, આકાશ અને આત્મા (જીવ) એ પાંચ જીવનનાં તત્ત્વો છે. આ ત્રણ અધિભૂત ગણ્યાય છે. પ્રાણુ, વ્યાન, અપાન, ઉદાન અને સમાન એ પાંચ પ્રાણુ, અંખ, કાન, મન, વાણી અને ચામડી એ પાંચ ઈદ્ધિયો; ચામડી, ભાંસ, સ્નાયુ, હાડકાં અને ભજળ એ પાંચ અંગો. આ ત્રણ અધ્યાત્મ ગણ્યાય છે. આ બંને પાંચકનો વિચાર કરી, આ ઝડપિએ જણાવ્યું છે કે, જે પાંચનો સમુદ્દરાય છે. એમાં સર્વરવ સમાઈ જય છે. એ પાંચથી જ આ વિશ્વ બનેલું છે. તે પાંચ પંક્તિષ્પ વિરાટ છે. તેની જે ઉપાસના કરે છે; તે પંક્તિષ્પ સંવળા વિશ્વને પ્રસન્ન કરે છે. તે વિરાટ વિશ્વની પ્રસન્નતા મેળવે છે.’

અહીં ત્રીજ અનુવાકમાં પાંચ ભહાસંહિતાઓમાં ચાર પ્રકાર બતાવ્યા, તેમાં પાંચ વિદ્યાઓનો સમાવેશ થઈ જય છે, પાંચમા અનુવાકમાં ચાર વ્યાહૃતિઓની સરખામળીમાં ચાર બાયતો : લોક, હેતુ, વેહ અને પ્રાણુ બતાવવામાં આવ્યાં; તેમજ સાતમા અનુવાકમાં તેજ પાંચ લોકો અને જ્યોતિઓ હેવોની સાથે પાંચ શરીરનાં અંગોની સરખામળું બતાવી. અહીં અધ્યાત્મનો અર્થ થાય છે : માનવ શરીરની અંદર રહેલ વિવિધ શક્તિઓ, જેની સરખામળું અધિભૂતની સાથે કરવામાં આવી છે.

આ વિશ્વ વિરાટ દેહ ડેપે છે, તેજ રીતે માનવતું આ શરીર પણ વિશ્વનો જ એક ભાગ છે, એમ જુભજુતે પિંડની અને વિશ્વની એકતા સાધનારી આ ઉપાસના કરવાની છે. જે ઉપાસના પહેલાં ભહાયમરસ્ય નામના ઝડપિએ કરી. હતી.

અહીં ભહાસંહિતાની દિષ્ટિએ જે પાંચ પ્રકારની ઉપાસના બતાવી છે, તેજ પાંચ પ્રકારને સામ ગાનની સાથે સરખાવી ઉદ્ગીથની ઉપાસના આ ખીજ રહેયવાદીએ જણાવી છે:

૧ ‘ અહીં જે સમસ્ત સામ છે. તેની ઉપાસના સારી રીત ગણાય છે, કારણ કે જે સારી રીત છે, તે સામ છે અને જે અધુરી રીત છે, તે અસામ છે. આથી તો અલ્લવાદીએ જણાવે છે : તમે આ દેવનાં રતોત્ર સામથી ગાઓ. જે સામથી ગાઓ, તે સારી રીત ગાઓ અને અસામથી ગાઓ, તે અધુરી રીત ગાઓ, એમ ગણારો. કારણ કે જે સામ છે, તે સાધુ-સારી રીત છે. અને જે અસામ છે; તે અસાધુ-અધુરી રીત છે. જે સાધુ સામની ઉપાસના કરે છે, તેને અધાય સારા ધર્મો સારી રીત સેવ છે, તેને નમન કરે છે.

‘હવે આ લોકોમાં પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના કરવી : પૃથ્વી તે હિંકાર; અદ્ધિન તે પ્રસ્તાવ, અંતરિક્ષ ઉદ્ગીથ, આદિત્ય પ્રતિહાર, ઘૌ-આકાશ તે નિધન. તે ગાનનાં ઉલટાં આવર્ત્તન કરતાં ઘૌ-આકાશ હિંકાર, આદિત્ય પ્રસ્તાવ, અંતરિક્ષ ઉદ્ગીથ, અદ્ધિન પ્રતિહાર અને પૃથ્વી નિધન છે.

‘ આ પ્રાણોમાં પાંચવિધ પરોવરીથ-ઉત્તમ સામની ઉપાસના કરવી. પ્રાણ હિંકાર, વાળી પ્રસ્તાવ, ચક્ષુ ઉદ્ગીથ, શ્રોત્ર પ્રતિહાર, મન એ નિધન છે.

‘ ત્રયી વિદ્યા તે હિંકાર. ત્રણ આ લોક તે પ્રસ્તાવ, અદ્ધિન વગેરે તે ઉદ્ગીથ, નક્ષત્ર વગેરે પ્રતિહાર, સર્વ ગંધર્વ અને પિતૃઓ તે નિધન. આ સામ સર્વની અંદર એતપ્રોત છે. જે આ સામની ઉપાસનાને જણો છે, તેને બધા દેવો આવીને લેટ પૂજ ધરે છે. હું સર્વરૂપે છું. આ વ્રત ગણાય છે.’

સામગ્રાનને ઉદ્ગીથ ઉત્તમ પ્રકારનું ગીત કર્યું છે. તે સાથે એંકારને પ્રણાવ કરીને, તેને ઉદ્ગીથની ઉપાસનામાં ઉત્તમરૂપ આપીને, તેનો ભહિમા આ રહેયવાદી ગાય છે :

૨ એંકાર એ અક્ષર છે, તેની ઉદ્ગીથ ગણીને ઉપાસના કરે. એંકાર જોડીને ગાન કરે છે. તેની બ્યાઘ્યા આ છે :

પહેલાંના વખતમાં મૃત્યુથી ભય પામીને દેવાએ ત્રયો વિદ્યાભાં પ્રવેશ કર્યો તેમણે છંદોથી આચ્છાદન કર્યું; તેને કારણે તે છંદ ગણાયા. હવે જેમ જલમાં રહેલા માણલાને શિકારી જોઈલે, તેમજ કર્યા, સામ કે યજુમાં રહેલા દેવોને મૃત્યુએ જોઈ લીધા. તથી ત દેવાએ વેહોના સ્વરોભાં પ્રવેશ કરી લીધો. એંકાર

એ સ્વર છે. માટે જ્યારે ઋગ્યા ખોલે છે. ત્યારે ઓમનો સ્વર લે છે. તેજ રીતે સામનાં ગાન અને યજુનો મંત્ર હોય છે.

આ જે ઓંકાર અક્ષર સ્વર છે, તે અમૃત અને અભય છે; તેમાં પ્રવેશ કરીન હેવા અમર અને અભય બની ગયા. આ રહુસ્યને જે જાણે છે અને ઓંકારનો ઉપયોગ કરે છે; તેને અમૃત પદ મળે છે.

સાચેજ જે ઉદ્ગીથ છે, તે પ્રણુવ છે અને જે પ્રણુદ છે, તે ઉદ્ગીથ છે. આને કારણે ઓંકારની સાથે સ્વરને જોડે છે.

નેમ આ રહુસ્યવાદી પાંચ મંત્રસંહિતાઓની સાથે પાંચ સામગાનોની ઉપાસનાને જોડે છે, એમ જ ઉદ્ગીથની ઉપાસનામાં ઓંકારને જોડે છે, તેને પુષ્ટ કરતાં, આ રહુસ્યવાદી જણાવે છે:

૧ ‘જે ઓંકાર છે, તે તો અહ્મ છે. જે ઓંકાર છે. તે તો આ સધણા વિશ્વાસે છે. જે ઓંકાર છે, તે તો અતુકૃતિ છે. એક વાક્યને ખીજી વાક્ય સાથે જોડવાની વાત છે. તેને કારણે તો અધ્વર્યું આજન દ્વારા આજા આપે છે કે; તમે ઋગ્યા સંભળાવો, ત્યારે સાથે ઓંકારને જોડીને કહે છે; જોમું શ્રાવય. એજ રીતે ઓંકાર જોડીને ઉદ્ગાતાઓ સામ ગાય છે. ઊંઠ શોમું કહીને હોતાઓ ઋગ્યાનાં શાંસન કરે છે. ઓંકાર જોડીને અધ્વર્યું પ્રતિગરને આજા આપે છે ઓંકાર જોડીને અહ્મ પ્રસ્તાવ કરે છે, તેમ જ ઓંકારની સાથે ગુરુ શિષ્યને અર્પિતોત્ત્રી માટે આજા આપે છે,’

ઓંકારને સર્વવાણીનું ઇપ આપવામાં આવ્યું છે. આ વિષે કવિના હૃદયની ભાવના જોવા જોવી છે. ૨ ‘જે એક અનંત, પૂર્ણ અને શાશ્વત પદાર્થ છે, તેને વ્યક્ત કરનાર ઓંકાર એક પ્રતિકૃતિ છે, શબ્દની એક પ્રતિમા છે. ઓંકાર એ એક પૂર્ણ નાદ છે, જે બધા પદાર્થીની પૂર્ણતાને અલિઙ્કાત કરે છે. આપણું બધાંજ ધર્મશાસ્ત્રો શરૂઆતમાં ઓંકાર અને અંતમાં પણ ઓંકાર આપે છે. તેનો લાવ આ છે કે, જે શાશ્વત પૂર્ણતા રહેલી છે, તથી આપણા મનતો પૂર્ણરીતે ભરી હેવાતું છે, કે જેથી બધા પ્રકારની સંકુચિત વૃત્તિઓથી મન સુક્તા બની જાય’

એક યોગી પોતાના અનુભવને રજૂ કરે છે; ‘જે એક ઉદાર ચરિત સંત હૃદયના જિંડાળુથી અને અદ્ધાની ભાવનાથો હોઠ ફક્કાવીને ઓંકારનાં ઉચ્ચારણ કરે; તો એવો અનુભવ થાય, માનોને કે, એ પૂરા પ્રેમથી આપણુને લુણ-

એમાં લઈને આલિંગન અ.પી રહ્યા છે. એંકાર ઈકત અંદરના આત્માની અલિબ્યક્તિ નથી; એતો આખા વિશ્વમાં વ્યાપક ને સ્વીકાર અને સમાદરના લાવના છે, તેનાં દર્શાવે છે. ’

વેહોનાં વિધિ વાક્યો જોડે એંકારને જોડવો; તે એક સંહિતાનો પ્રકાર છે. ૧ એ વિષે સાયણુભાષ્યમાં જણાયું છે : ‘ આ આવય, એ આવય અને એં આવય; એમ ત્રણ પ્રકારે ઉત્સ્વારણ થાય છે. અહીં પ્રણવ – એંકાર જોડવો છે. તેમાં પૂર્વભાગરૂપે ને એકાર છે; તેની અનુકૃતિ એટલે અનુકરણ. સાદૃશ્યતું સંપાદન કરવા માટે મકાર જોડિને એંકાર બોલવામાં આવે છે. યજના ઋતિવિજે પોતાની વાણીના વ્યવહારમાં એંકાર જોડે છે, તે રીતે અધ્વર્યુંએ એંકાર સાથે સંલગ્નાવે છે. સામગ્નાર ઉહ્ગાતાએ પ્રણવની સાથે સામગ્નાન કરે છે. બહુવૃત્તય – ઋત્યા ભણનાર હોતાએ પ્રણવની સાથે એંમ શોમ ઐલીને શસ્ત્રનાં શંસન કરે છે. વેહોના પ્રયોગને જણનાર અહ્ના પણ એંકારની સાથે પ્રેરણા આપે છે. અદ્વિતીય કરતા યજમાનને ધીની આહૃતિ અદ્વિતીમાં આપવા માટે ઋતિવિજ એંકાર જોડે છે અને અહ્નયજ – સ્વાધ્યાય કરનાર અહ્નયજાની પણ હાથમાં દલ્લી લઈ, એંકાર ભણીને સ્વાધ્યાયની શરૂઆત કરે છે. આમ એંકારને સંહિતાના એક રહસ્યરૂપે રજૂ કરેલ છે. સંહિતાના સ્વાધ્યાયમાં પણ તેની વિશેપતા ખતાવવામાં આવી છે. એ સંહિતાના સ્વરૂપની વિચારણા આ રહસ્યવાદી રજૂ કરે છે :

૨ ‘ અદ્વિતીલે ’ (ઋગવેદ ૧, ૧, ૧) એ પહેલો ભંત છે, તેમાં અદ્વિતીને છેડે મકાર લણ્યો, તે સંહિતાનો પૂર્વરૂપ દર્શાવે છે; તેમજ ઇલે માં ઇકાર છે, તે સંહિતાનું ઉત્તર રૂપ છે. આમ પૂર્વ અને ઉત્તરના વર્ણો એકઠા થાય, તે સંહિતા છે; તેનું રહસ્ય આ છે :

અહીં માંડુક્યે નામના આચાર્ય જણાવે છે; અહીં પૂર્વરૂપ પૃથ્વી છે; ઘૌ – આકાશ ઉત્તરરૂપ છે અને વાયુ સંહિતા છે. ભાક્ષિબ્ય મુનિ જણાવે છે કે; અહીં આકાશ એ સંહિતા છે. આમ એક જ રૂપમાં વાયુ અને આકાશની દૃષ્ટિ કરવાનું જણાયું છે. અગ્રસ્ત્યના પુત્ર જણાવે છે: વાયુ અને આકાશ એકજ રૂપ છે; કારણુકે આકાશમાં વાયુ રહે છે.

આકાશ અને વાયુમાં સંહિતાની ઉપાસના કરવી; તે અધિકૈવત છે, અર્થાત તે ખંને દેવ છે. દિવ્ય પદ્માર્થ છે. હવે અધ્યાત્મ શરીરનો સંબંધ જોડી, સંહિતાનું રહસ્ય જણાવે છે :

શરવીર માંડુક્યે જણુવે છે : વાણી પૂર્વિપ છે. મન ઉત્તરિપ છે; પ્રાણ સંહિતા છે. માંડુક્યેના જ્યેષ્ઠ પુત્ર જણુવે છે : મન મોટું છે, તે પૂર્વિપ અને વાણી ઉત્તરિપ છે. પહેલાં મનથી સંકલ્પ કરે છે, પછી વાણીથી વ્યવહાર કરે છે. આને કારણે મનજ પૂર્વિપ અને વાણી ઉત્તરિપ છે. પ્રાણ તેની સંહિતા છે. આમાં પિતા અને પુત્રના મત એક સમાન છે.

નેવી રીતે એક રથની આજુઆજુએ એ ધોડા જોડવામાં આવે, એવીજ રીતે મન, વાણી અને પ્રાણનાં જોડાણ થયાં છે. આ સંહિતાના રહસ્યને જે જણે છે, તે સમૃદ્ધ બને છે.

‘ શાકલ્યનો આ મત છે : પૃથ્વી પૂર્વિપ, ઘૌ ઉત્તરિપ, વૃદ્ધિ સંધિ અને પર્જાત્ય મેધ સંધાતા છે. જ્યારે વરસાદ પડે છે, ત્યારે લોકો એમ કહે છે કે ‘અહીં’ ઘાવા—આકાશ અને પૃથ્વી પરસ્પર મળી રહ્યાં છે. આ અધિદૈવત છે, હવે અધ્યાત્મ સંહિતા બતાવે છે :

‘ માનવનું શરીર છે, તેના એ ભાગ છે. નેમ આ અહ્લાડના એ ભાગ હોય, તેને એ કપાલ હોય છે, અને નેમ એક વાંસનાં એ દ્વાલ હોય : એમજ માનવના શરીરના એ ભાગ હોય છે. એક તો બંને ચરણોથી લઈ, મુખના નીચેના ઓઠ સુધીનો : એક ભાગ, મુખની ઉપરના ઓઠથી લઈ, માથા સુધીનો. ખીજે ભાગ. આમાં પહેલો ભાગ તે પૃથ્વીનું ઇંદ્ર છે, ખીજે ભાગ તે ઘૌ—આકાશનું ઇપ છે. હવે નેમ ઘૌ અને પૃથ્વી એ એની વચ્ચમાં આકાશ હોય છે, એમજ આ શરીરમાં મુખનું છિર છે, તે વચ્ચલું આકાશ છે. હવે નેમ આકાશમાં વાયુ રહે છે, એમજ આ મુખમાં પ્રાણ રહે છે. હવે નેમ ઘૌ, પૃથ્વી અને અન્તરિક્ષ—અંતરા આકાશ, એ તણું દ્વિત્ય જ્યોતિઓ છે. એ રીતે આ શરીરમાં તણું જ્યોતિઓ છે. તેમની ઉપાસના આ દિલ્લિએ કરવાની છે. શરીરના નીચેનો ભાગ તે પૃથ્વી ઉપરનો ભાગ તે ઘૌ—આકાશ અને વચ્ચલો ભાગ તે પ્રાણવાયુ.

‘ હવે નેમ ઘૌ—આકાશમાં આદિત્ય—સૂર્ય હોય ; એમજ ભરતકમાં ચક્ષુ—આંખ છે. નેમ અંતરિક્ષમાં વિજળી હોય, એમજ આ શરીરમાં હંદ્ય છે. નેમ પૃથ્વીમાં અગ્નિ હોય, એમ આ શરીરના ઉપરસ્થ ભાગમાં વીર્ય છે. આમ પૃથ્વી, ઘૌ અને આકાશ એ તણું લોક છે, એજ રીતે આ શરીરમાં અધ્યાત્મ તણું પ્રદાર્થ છે. જે ઉપાસક આ પ્રકારની સંહિતાના રહસ્યને જણીને ; તેના અધિદૈવત અને અધ્યાત્મ દિલ્લિનાં જોડાણ કરે છે ; તે પ્રજા, પણ, યશ, અહ્લવર્યસુ અને સ્વર્ગલોકથી પૂર્ણ આયુને મેળવે છે.’

સંહિતાનાં સ્વરૂપો

પણીનો વર્ણ પહેલાંના વર્ણની સાથે જોડાય, પરઃ સંનિકર્ષઃસંહિતા તેનું નામ સંહિતા. આ પાણિની વ્યાકરણનું સાદું લક્ષણ છે, એ રીતે એક પદની સાથે બીજું પદ જોડાય; પદ પદ પ્રમાણે વાક્ય જોડાતાં, તે છુદોખ્ય ચરણામાં રજૂ થાય, તેને ઝડચા કહે છે. આ ઝડચાઓનાં સંકલન પ્રમાણે વેદોની મંત્ર સંહિતાઓ પ્રસિદ્ધ છે.

અહીં એ પ્રસિદ્ધ સંહિતાના રહસ્યને રજૂ કરવાની અને તે દર્શિએ ધ્યાન અને ઉપાસના બતાવવાની આ પદ્ધતિ આરણ્યક અંથોમાં જોવાને ભળે છે. આ રહસ્ય પાછળ મૂળ ભાવના તો આ છે : જેમ વિશ્વના એક એક પદાર્થમાં દિવ્ય-ભાવ જોવાને ભળે છે અને આ માનવ શરીરના અગ્રે અંગમાં દિવ્ય ચેતના રહેતી છે, એમ જ શાખદ સૃષ્ટિમાં વર્ણ, પદ, વાક્ય, ઝડચા વગેરેમાં દિવ્યભાવ રહેલો છે, તથી તેમની સંહિતાઓમાં પણ દિવ્ય દર્શિ રાખવાના આ પ્રકારને આરણ્યક ઉપાસનામાં જોડવામાં આવેલ છે.

હવે વેદોમાં સંહિતાપાઠ અને પદપાઠ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં પણ દિવ્યભાવ રહેલ છે, એ બાબત આ રહસ્યવાદી રજૂ કરે છે :

૧ ‘ જેમ વેદોમાં મંત્રોનાં સંકલન સંહિતાઇપે પ્રસિદ્ધ છે, એમજ મંત્રોના પદ અને ક્રમને અનુસરી પદ સંહિતા અને ક્રમ સંહિતા જોવાને ભળે છે. આ દિવ્ય અભિવાદીઓએ નિલુંજ સંહિતાના સ્વરૂપમાં પદ અને ક્રમની સંહિતાઓના સ્વરૂપને જાણવાની વાત કરી છે. અહીં નિલુંજ તે સંહિતાપાઠ માટે અને પ્રતૃષ્ણ પદપાઠ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

‘ જે નિલુંજ સંહિતા છે. તેનું સ્થાન પૃથ્વી છે અને જે પ્રતૃષ્ણ સંહિતા છે, તેનું સ્થાન દ્યુલોક - આકાશ છે. તે બંને સંહિતાઓની વચ્ચમાં ક્રમ સંહિતા છે, તેનું સ્થાન અંતરિક્ષ છે. આ ભત શૂરવીર માંડુક્ય નામના ઝડિનો છે.

હવે જે અભિવાદીઓ છે; તેમાંના આ વૈજ્ઞાનિકો નિલુંજસંહિતાને જણાવે છે; માટે તે નિલુંજવક્ત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ સંહિતાને અનુસરી પૂર્વ અક્ષર છે; તે પૂર્વરૂપ છે, ઉત્તર અક્ષર છે, તે ઉત્તર રૂપ છે. આ બંને અક્ષરોની ભાષ્યમાં અવકાશ છે. તે પોતે સંહિતા ગણ્ય છે. આ સંહિતાના રહસ્યને જે જણો છે; તે દીર્ઘાયુ મેળવે છે.

૧ ‘ અહીં હુસ્વ માંડુક્ય નામના ઝડિ હતા. તેમણે જણ્યાબ્યું : હે નિલુંજ-

‘પડત્ર મુનિઓ, તમારા જણુંયા ગ્રમાણે પૂર્વ અક્ષર પૂર્વીઃપ અને ઉત્તર અક્ષર ઉત્તર ઇપ અને પૂર્વ ઉત્તર ઇપોની વચ્ચમાં અવકાશ છે, તે સંહિતા છે; એ વાત ખરાખર છે; પરંતુ અવકાશની બાબતમાં અમારે કહેવું છે. જે અવકાશથી ઉચ્ચારણ કરનાર પૂર્વ અને ઉત્તરની સંધિને જોડે છે: તેમજ જેથી સ્વર અને અસ્વરનો વિવેક કરે છે; અર્થાત સંહિતાપાઠમાં સ્વરિત હોય, તે પદપાઠમાં અનુયદ રહે; તેમજ ભાત્રા અને અમાત્રાનો વિલાગ કરે છે, આ બધા ધર્મો સંહિતામાં રહેલા છે. આથી ડેવળ અવકાશને સંહિતા કહો છો, તે કરતાં આ બધી બાબતો સંહિતામાં આવી જય છે.’

અહીં આ હુરવ માંડકેયના ભર્યમ પુત્રે તો એથીય આગળ વધીને સ્વરોની સમાનતા બતાવનાર સામ પર લાર મૂક્યો છે અને સામનેજ સંહિતાનું ઇપ આપવાનું સૂચયનું છે. આ ઝડપિના પિતા માંડકેય છે અને માતા પ્રતિભોધી છે. તેમનો મત આ ગ્રમાણે છે;

‘૧ ‘તવેતત્ત સત્યમંગિર : (ઝડપિને ૧, ૨, ૬) આ ઝડચામાં તવ ઇત્ત એ એ પદ છે; પૂર્વપદના અંતમાં અકાર અને ઉત્તર પદની શરૂઆતમાં ઇકાર છે. સંહિતાપાઠમાં તે બંનેને સ્થાને એકાર ભાત્રા થાય છે, હવે જે સંહિતાપાઠમાં જુદાં ઉચ્ચારણ કરો, તો અત્યંત વિશ્લેષણ થાય. હવે ઇકાર નો અંતસ્તાવ કરી, અકારનાં ઈકાર ઉચ્ચારણ કરો, તો વધારે પડતું એકીકરણ થઈ જય. આ અંને બાબત છેડી, વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમ ગ્રમાણે એકાર નાં ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે. આ વિશેષ પ્રકાર તે સંધિને કારણે થયો છે, જેની પૂર્વીઃપ અને ઉત્તર ઇપની વચ્ચમાં વિશેષ ભાત્રાનાં ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે. આ વિશેષ ભાત્રાનાં ઉચ્ચારણનેજ સંધિવિશેષની સામ કહે છે, જે સંધિને કારણે સમાનતા લાને છે, આ સામ છે, તેજ સંહિતા છે, એમ માર્દ મંત્રય છે.’

આ ઝડપિને પોતાના મંત્રયને પુષ્ટ કરતાં, મંત્રનું ગ્રમાણું આયું છે, તેનો લાવ આ ગ્રમાણે છે :

‘જેમ દરેક પદાર્થમાં દેવનો વાસ છે, એમજ દરેક વર્ણ, અક્ષર, પદ, વાક્ય, ઝડચા અને મંત્ર વગેરે શાખા સુદ્ધિ પણ ચેતનથી ભરેલી છે. એ દરેકમાં દેવત રહેલું છે. એ દેવ પણ કેટલીક વખતે જગીને પોતાની વાત કહેતા હોય છે, એ રીતે મંત્રોના દેવ કહી રહ્યા છે :

સંહિતાનાં સ્વરૂપો

‘હે વાણીના અધિકારાતા ખૃષ્ણપતિ, જે શિષ્યજ્ઞનો ગુરુનો દ્રોહ કરતા હોય અને ઇક્તા બહારના પદાર્થોમાંજ રમતા હોય; છતાંપણુ પોતે ગુરુજ્ઞનોને અનુદ્રળ છે, એવો દેખાવ કરતા હોય, પણ અંદરથી તો તેમના શત્રુઓ હોય છે અને ઇક્તા ખાવાના પદાર્થો ભેગા કરવાની લાલચયમાં ઘડેલા હોય છે. આવા સ્વાર્થી અને લોભી લાલચુ શિષ્યો તો વિદ્યાના ચોર ગણ્યાય; તેમને અમારા રહસ્યથી ભરેલા મંત્રોનાં દાન કરતા નહિં. હાં, જે શિષ્યજ્ઞનો અદ્ધાળુ છે, જે પોતાના રહસ્યમાં દેવાને પ્રિય અને પરોપકાર વધારનાર યત્કાર્યો કરવાની લાવના સેવતા હોય છે, તેમને અમારાં દાન કરજો; કારણુ કે તે ભાવુકજ્ઞનો જાણુતા હોય છે, કે સામનો ભાવ છે, તેજ સામ્ય છે. અને જે સંહિતાપાઠના ઉચ્ચચારણુમાં રહરોના સામ ભાવ સાચવવામાં આવે છે, એજ રીતે સેવા અને પરોપકારનાં કાર્યોમાં સામજ્ઞાવ – સમાનતા છે; તેજ સર્વનાં કલ્યાણુ સાધે છે. સર્વનાં હિત કરનાર સામ સિવાય, બીજું કોઈ નથી, એમ સૌ અલ્લવાદીજનો જાણુતા હોય છે.’

અહીં સંહિતાપાઠમાં રહેલું સ્વરોની સમાનતાને દાખલામાં રાખોને, વિદ્યા સંપાદનમાં સામ્યભાવ રાખવા પર ભાર મૂક્યો છે. ઋચાની સાથે સામ રહે, તે ઇક્તા સ્વરોની સમાનતા જ નહિ, પરંતુ સામગ્નાન પણ ઋચામાં મહત્ત્વ ધરાવે છે. એ બાયતને હવે રહસ્યવાદી રજુ કરે છે :

‘તરળશના પુત્ર તાક્ષ્ય આ પ્રમાણે ભાને છે : જે છ સામગ્નાનો છે, તેના મૂળમાં ખૃષ્ણ અને રથંતર નામનાં એ મુખ્ય ગાન છે. આ બંને ગાનોના ઇપથી જે સંહિતા રચાય છે, તેનું અનુસંધાન કરવું જોઈએ.’

અહીં ખૃષ્ણ અને રથંતર એ એ સામગ્નાન છે. જે મૂળ ઋચાઓ પર આ સામગ્નાન રચાય છે, તે ઋચાઓ ઋગ્વેદ અને સામવેદમાં એક સરખા જોવાને જાણે છે, એ બાયત અહીં મહત્ત્વની નથી. અહીં તો જેમ સંહિતાપાઠમાં પૂર્વ અને ઉત્તર વણ્ણોને જોડનાર સંહિતાની ઉપાસના કરવાનું સૂચયાયું છે, તેમજ ગાન – સંહિતામાં સંક્ષિપ્ત થએલાં ગાનોની ઉપાસના ખતાવી છે, તે વિષે સ્પષ્ટતા કરતાં જાણ્યાયું છે :

‘અહીં જે રથંતર ગાન છે, તેનું ઇપ વાણી છે અને જે ખૃષ્ણત્ છે, તેનું ઇપ પ્રાણુ છે. આ વાણી અને પ્રાણુથી જે સંહિતા રજૂ થાય છે, તેનું નામ વાણી પ્રાણુઇપ સંહિતા છે.

‘હવે જેમ કો'ક આચાકારી શિષ્ય ગુરુકુળમાં નિવાસ કરી, એકવર્ષ સુધી ગાયોની સેવા કરે, એમજ વિનીત શિષ્ય આ તાક્ષ્ય ગુરુજ્ઞને આપેલી આ

વાક-પ્રાણુરૂપ સંહિતાની ઉપાસના એક વર્ષ સુધી કરે છે. આ વાણી અને પ્રાણુ એ એ વિદ્યાઓ છે. તેની એકતા આ સંહિતામાં રહેલી છે. આ વિદ્યાનાં તે તાક્ષ્યે સંહિતારૂપે અનુષ્ટાન કર્યાં, એજ તેની ગોસેવા છે, અર્થાત् આચાર્યે આપેલી વિદ્યાને તણે સારી રીતે સાચની રાખો છે.'

અહીં બૃહત્ અને રથંતર બંને સામગ્રાનની ઉત્તમ વિદ્યાઓ છે, તે વિષેનાં પ્રમાણું અહીં ઉદ્ઘૃત કર્યાં છે.

'એ વસ્તિષ્ઠ ઋષિ છે, જેમણે રથંતર ગાનના સંભારથી હેવને પ્રસન્ન કર્યા હતા. (ऋગવેદ ૧૦, ૧૮૧, ૧,) તેજ રાતે એ ભરદ્વાજ ઋષિ છે, જેણે અગ્નિને રાજુ કરવા બૃહત્ ગાનના સંભાર તૈયાર કર્યા હતા. (ऋગુ ૧૦, ૧૮૧, ૨..

જેમ કો'ક અદ્ધારીલ યજમાન પોતાને આંગણે આવેલ અતિથિની સરલરા કરવા માટે ધણું સારાં ધન સાધન ભેગાં કરે, એમજ હેવાને રાજુ રાખવાં માટે, સૌથી ઉત્તમ આ રથંતર અને બૃહત્ સામગ્રાન છે, જે ચીજ પોતાના સ્વજ્ઞન માટે રજુ કરવા, આ શિષ્યજ્ઞનો ધણું જ પ્રયત્ન કરે છે.

આ કુંઠેવના પુત્ર કૌંડરવ્ય મહર્ષિ છે. તે જણુવે છે કે, પ્રાણુ વાણીને ગ્રેરે છે, માટે વાણી પ્રાણુથી સંહિતા બને છે. હવે એ પ્રાણુને બહારનો પવમાન - પવન ગ્રેરે છે, માટે પ્રાણુવાયુ વાયુથી સંહિતા બને છે. એ પવમાન - પવનને વિશ્વેદેવો ગ્રેરે છે, માટે પવન વિશ્વેદેવાથી સંહિતા બને છે. તે વિશ્વેદેવો સ્વર્ગમાં નિવાસ કરે છે; માટે તે હેવો સ્વર્ગ લોકથી સંહિતા બને છે. એ સ્વર્ગ લોક વેદમાં જણુવેલ અલ્લ - મંત્રનાં અનુષ્ટાનથી મળે છે, માટે સ્વર્ગલોક અલ્લ - શબ્દ અલ્લથી સંહિતા બને છે. આમ વાણીથી શરૂ કરી, શબ્દ અલ્લ સુધીની સંહિતાઓ છે, તે એક અવરપરા સંહિતા ધ્યાન માટે છે. અર્થાત् અવર તે પહેલાં પહેલાંની પર તે ઉત્તર ઉત્તરની ગ્રેરણું આપે છે, માટે પૂર્વ પૂર્વના પદાર્થો ઉત્તર ઉત્તરના પદાર્થોની ગ્રેરણું મેળવે છે.

'અહીં એક પંચાઙ્ગ ચંડ નામના મહર્ષિનો ભત ટાંકવામાં આવ્યો છે; પંચાઙ્ગ પ્રદેશોમાં જે જાનીએ થયા; તેમાં તે તેજસ્વી હતા. તે જણુવે છે કે: 'સમગ્ર રીતે જુઓ, તો વાણી એજ સંહિતા છે. વાણીથી તો બધા વેદોનાં અનુસંધાન થાય છે. વાણીથી તો છંદોના પ્રયોગ થાય છે. વાણીથી તો મિત્રોની સાથે સંધિ થાય છે. વાણીથી તો બધાં ભૂત - પ્રાણીએ વશ થાય છે. માટે વાણી એજ સર્વ કંઈ છે.

પ્રાણુ વગેરે પ્રેરણુા આપે છે, તેનું વિવરણુ કરતાં જણાવે છે. ‘જ્યારે માણુસ વેદપાઠ, ભણે છે કે સાધારણુ ભાષા ઓને છે, ત્યારે પ્રાણુ વાણીની અંદર સમાઈ જય છે. એ રીતે વાણી પ્રાણુને ગળી જય છે. હવે જ્યારે માણુસ ઓલવાનું બંધ કરી હે કે સુઈ જય, ત્યારે વાણી પ્રાણુમાં સમાઈ જય છે; એટલે પ્રાણુ વાણીને ગળી જય છે. આનો અર્થ એટલોઝ થયો કે; ત્યારે સંહિતા પાડ થતોઝ નથી; એટલે વાણીનોઝ બાપાર જોવાને મળે છે. પ્રાણુનો વ્યાપાર જોવાને મળતો નથી. આ વ્યતિરેક નિયમ થયો. એ દર્શિયે વાણી અને પ્રાણુ એકમેકને ગળી જય, તો પણ વાણી તો માતાજ બનવાની અને પ્રાણુ પુત્ર ગણુાય.

‘આ વિષે ઋપિ (ઋગ્વેદ ૧૦, ૧૧૪, ૪) એ જણાવ્યું છે :

‘આ એક પ્રાણુવાયુ છે, તે સુપર્ણુ^૧ પક્ષીની જેમ ગગન વિહાર કરે છે, તે સમુદ્ર જેવા વિશાળ અંતરિક્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. તે પ્રાણુ આ સધળા લોકને પ્રેરણુા આપે છે. હું ઉપાસક મારા પરિપક્વ મનથી તે પ્રાણુને મારા હૃદયમાં જોઉં છું. ત્યાં વાણીઝપ માતા પુત્રઝપ પ્રાણુને ગળી જય છે, ત્યારે વેદપાઠ ભણ્ણાય છે. તે પ્રાણીઝપ પુત્ર વાણીઝપ માતાને ગળી જય છે, ત્યારે વાણીનો વ્યવહાર બંધ થઈ જય છે.’

અહીં વાણીનાં સર્જનની સંહિતા જણાવી; તે સાચે પુત્રજનોનાં સર્જન-કરનારી પ્રજ્ઞપતિ સંહિતાને પણ આ રહસ્યવાદી યાદ કરી લે છે:

‘હવે આ પ્રજ્ઞપતિની સંહિતા છે. અહીં જયા-પતની એ તો પૂર્વઝપ છે, પતિ ઉત્તરઝપ છે, પુત્ર સંધિ છે, પ્રજ્ઞનન સંધાન છે. આ પ્રજ્ઞપતિની સંહિતાનું ખીલું નામ છે; અદિતિ સંહિતા.

‘અહી અદિતિ એજ સર્વ કાઈ છે. અદિતિ પોતે પિતા છે, માતા છે, પુત્ર છે અને પ્રજ્ઞનન છે. તેજ રહસ્ય આ ઋપિ (ઋગ્વેદ ૧, ૮૮, ૧૦) : જ્ઞૂ કરે છે.

‘અદિતિ ઘો, અદિતિ અંતરિક્ષ, અદિતિ માતા, એ પિતા, એ પુત્ર.

વિશ્વે દૃવો અદિતિ, પંચજનો અદિતિ, જે જણયું છે, તે અદિતિ અને જે જણ્યે જણ્યે છે, તે અદિતિ છે;

રહસ્યવાદીની આ સંહિતાએ તો તંત્રપદ્ધતિના દરવાજ ઓલી આપ્યા છે. જયાં એક એક વર્ણ અને અક્ષરનાં દિશ રહસ્ય જોવાને મળે છે.

૧ આ તાત્ત્વિક એ રહરથને આ રીત જોખે છે :

‘અહમ્ એ પદ છે, તેમાં અકાર અને હુંકાર જોડાય છે. આમાં એ એતે અગ્નિની જવાળા છે, તેમાં બધા પ્રકારના પદાર્થ હંકારઃપ અનીને એંગળી જ્ય છે.

અહીં એ તો ખીજ છે, યોનિમંત્ર છે. એ માતા છે. આખાય શાનના વ્યાપારને વ્યક્ત કરે છે. હંકાર એ પણ ખીજ છે, રેતસ્સ મંત્ર છે. એ પિતા છે. સારાય કર્મ અને લાવને અભિવ્યક્ત કરે છે. મ એ તો બિંદુ છે, સંધિ સ્થાન છે. બંને જોડનાર વ્યાપાર છે. ત્યાં કર્મ અને શાનનો સુચત લાવ અને શાનને સુયોગ થાય છે. તે જરૂરાવે છે :

અકારસ્તુ ભવેત् માતા હકારસ્તુ પિતા સ્મृતઃ વિન્દુ સ્તત્ર ભવેદ્યોગ : સ કોગ :

પરમાક્ષર : । અકારસ્તુ ભવેત્ પ્રજ્ઞા હકાર : સુરતાધિપ : વિન્દુ : અનાહતં તત્ત્વં
તજ્જાતાનિ અક્ષરાણિ ચ ॥

આ ભાવનો સારાંશ એક જ વાક્યમાં રજૂ થયો છે :

૨ ઋગુ વૈ માતા સામ પિતા પ્રજાપતિ : સ્વર : ।

આમ સામની સ્વર સંહિતા અને ઋચાની સ્વર સાધનાનો સુભગ એંગળ
પ્રજ્ઞપતિએ જોડી આપ્યો છે.

સામવેદની મૂડી તો આર્ચિક સંહિતા છે; તેના આધારે ગાન સંહિતાએ છે; તેનાં સ્વરઃપ, લક્ષણુ અને પ્રયોજન સંહિતાપનિપદ બાલણુમાં રજૂ થયાં છે. તેના પહેલા ખંડમાં આર્ચિક સંહિતા અને ખીજ ત્રીજ ખંડમાં ગાનસંહિતાનં સ્વરઃપ થતાંથ્યાં છે.

જેના આધારે ગાન મંડાય છે, તે મૂલ મંત્રા તો યોનિક્રચાઓ ગણાયાનું છે અને તેના સંકલન ઇપે આર્ચિક સંહિતા છે, જે સામવેદ સંહિતાઇપે આજે પ્રક્ષિદ્ધ છે. તેમાં રહેલ યોનિ ઋચાઓનાં આવર્તન કરીને, સ્વરોના આકર્ષણુ, અવનર્દ્દન, પર્વ વગેરે સામ ગાન માટેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે, તે ગાન સંહિતાએ એ છે; આમેગોય ગાન અને આરણ્યક ગાન.

સામ ગાનના સાત સ્વરોઃ કુષ્ટ, ગ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, મંદ અને અતિસ્વાર્થ છે. હવે મૂળ ઋચાના ઉદાત, અનુદાત અને સ્વરિતને દ્વિતીય, તૃતીય

૧ ફાઉન્ડેશન એન્ડ ટિમેન મિસ્ટ્રીસીજમ (પા. ૧૭૨) તેમજ દેવેન્દ્ર પરિપૃષ્ઠ
તંત્ર ૨ દેવતાધ્યાય બાલણુ ૧, ૨૩

સંહિતાનાં સ્વરૂપો।

અને ચતુર્થના ક્રમમાં ગોડવી દેતાં, તે પણીના મંદ્ર, અતિસ્વાર્ય, કુષ્ટ અને પ્રથમને, તે જ ઉદાત, અનુદાત, સ્વરિત અને પ્રચ્યસ્વરિતમાં ગોડવી દેવાય છે.

હવે આર્ચિક સંહિતામાં જે દ્વિતીય, તૃતીય અને ચતુર્થ સ્વરો લેવાય છે, તે અવરોધનો ક્રમ છે. તેને ગાનમાં લઈ જવા માટે આરોધ ક્રમ પણ સંગત, કરવામાં આવે છે. તેના પ્રકારો આદ્વિતીય કર્પણું વગેરે છ હોગ પરિશિષ્ટમાં જોતાને મળે છે.

એ પ્રમાણે આર્ચિક - યોનિ ઋગ્યાને ગાનમાં પરિવર્તિત કરવી હેઠાં, તો પ્રથમ સ્વર (વીણુનો ભધ્યમ) નું આકર્ષણું કરીને તેને દ્વિતીયસ્વર (ગાંધાર) માં જોડે છે. દ્વિતીય સ્વરનું આકર્ષણું કરીને તેને તૃતીય સ્વર (રિપલ) માં જોડે છે. તૃતીય સ્વરનું આકર્ષણું કરીને, તેને ચતુર્થસ્વર (પડજ) માં જોડે છે. ચતુર્થ સ્વરનું આકર્ષણું કરીને, તેને ભંદ્રસ્વર (નિપાદ) માં જોડે છે. ભંદ્રસ્વરનું આકર્ષણું કરીને, તેને અતિસ્વાર્ય (ધૈર્ય) માં જોડે છે.

અહીં સમ્પર્મ ગણુંતો કુષ્ટ સ્વર ગણુનામાં પહેલો મૂક્યેં છે, કારણુંકે તેમાંથી ખીજન સ્વરો જાગે છે. આ કુષ્ટ સ્વર તેજ વીણુનો પંચમ સ્વર છે. કર્પણના નિયમ પ્રમાણે મૂલ સ્વરઃ ઉદાત, અનુદાત અને સ્વરિત ગાનના ક્રમમાં ગાંધાર, રિપલ અને પડજનાં રથાન લે છે. તેમનાં વિશેપ આકર્ષણું કરતાં, તે પણીના મંદ્ર, અતિસ્વાર્ય અને કુષ્ટ ગાનના ક્રમમાં નિપાદ, ધૈર્ય અને પંચમનાં રથાન લે છે.

વેણુનો જે ભધ્યમ છે, તેજ સામગ્રાનનો પ્રથમ બને છે. કારણું કે તે બંને પ્રકારના સ્વરોને જોડે છે. તેથી ભગરિસા અને નિધ પમનો ક્રમ સંગત થાય છે. કેટલાક સામગ્રાનમાં ભગરિસાનો ક્રમ જોડે છે, પણ ભધ્યમ પ્રથમ બનતાં ગરિસા તે મૂલ ઉદાત, અનુદાત અને સ્વરિતની સંગતિ સાધે છે. આથી ગાંધર્વ વેહના મૂલ સ્વરમાં ગરિસાનો ક્રમ યોગ્ય રીતે બેસે છે.

સંહિતાપનિપદના પહેલા ખંડમાં જણુંયા પ્રમાણે. આર્ચિક સંહિતામાં લગુંકી મૂલ યોનિ ઋગ્યાને ગાવાના ત્રણું પ્રકારો છે. મંદ્ર, ભધ્યમ અને તાર, આમાં મંદ્ર કે ઉપાશુ શ્રોતાઓને ઉપયોગી ગણું નથી. મંદ્ર અને તાર એ બંને આમોની વચ્ચમાં રહેલ ભધ્યમસ્વરની સંહિતાને ભધ્યાયિની સંહિતા કહી છે. તે પણી ભસ્તક સુધી પહેંચતા તાર સ્વરથી ગવાતી સંહિતાને ઉત્તમ કહી છે.

આર્ચિક સંહિતામાં જે પ્રમાણે ભાત્રા અને કલાયોને અનુસરી વૃત્તિઓ લેવાય છે, એજ રીતે જાન કાલમાં પણ વૃત્તિઓ પ્રમાણે આવત્તનનિં કરવામાં આવે.

છે, તેને શ્રુતિઓ, કલાઓ, ગીતિઓ, આગાંધો કહેવામાં આવે છે અને એ રીતે ગાન સંહિતાઓનાં સ્વરૂપ બને છે. તેનાં વર્ણન ખીજ અને ત્રીજ ખંડમાં છે.

આર્થિક સહિતાને અનુસરી આમે જેય ગાન અને આરણ્યક ગાનની સંહિતા રજૂ થાય છે. માટે તે ગાનસંહિતાને આનુદેશિકી કહી છે, તેજ ગાન યજોના પર્વને અનુસરી તૃય અને સ્તોમની સાથે સંગત થાય છે. તેને ડાદ સંહિતા અને જાંખ સંહિતા કહી છે. જે ઉત્તરાર્થિક સંહિતા સાથે સંગત છે.

આ રીતે ચારેય ગાન સંહિતાઓનાં લક્ષણ આ સંહિતોપનિપદ્બુદ્ધિમાં જોવાને મળે છે.

આ સંહિતાને ઉત્તમ પ્રકારનો નિધિ કલ્યાણ નિધિ સદા વધતો રહે છે. એ જાનનાં દાન જે ગુરુએ કર્યાં; તેનો ઉપકાર તો શી રીતે ભૂલાય હતે ગુરુજ્ઞનો આદર કરવા, આ રહસ્યવાદી જણાવે છે :

૧ ‘જે ગુરુએ નિર્મિણ શાન આપાને શિષ્યના કર્ણને સફળ બનાવ્યા છે, જે કાન અશાન કે અવિદ્યાને કારણે અતૃપ્ત હતા, તેમને સફળ અમૃતનાં પાન કરાવ્યાં; એ ગુરુનાં આદર અને સમ્માન શી રીતે કરવાં? તે ગુરુને તો પોતાનાં માતા અને પિતા માનવાં જોઈએ. તેમના પર કોઈ રીત કોણ કે દ્વૈપ ન કરે. સ્વર્ણને પણ તેમનું ભુકું કરવાની કંઈછા ન સેવે, તેમનો અનાદર ન કરે.

૨ ‘જ્યારે સ્વાધ્યાય કરવામાં આવે, ત્યારે સંહિતાના ત્રણ પ્રકારો જાણ્યા : દેવસંહિતા, અસુરસંહિતા અને ઋપિસંહિતા. ઉપાંશુ સ્વરે ભણ્યાતી સર્વથી પરોક્ષ તે દેવતા, તાર સ્વરે ભણ્યાતી સર્વને પ્રત્યક્ષ અસુરોની અને મંદ્ર તેમજ તારના વચ્ચા અનુસંધાનને કારણે પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ ઋપિએની સંહિતાઓ ગણ્યાય છે. આમાં પહેલી રવર્ગ આપનારી, બાજુ પશુએની સમૃદ્ધિ વધારનારી અને ત્રીજી અહિવર્ચસ્વ વધારનારી ગણ્યાય છે.

‘ શાખ્દોના ઉચ્ચારણોથી સંહિતાના ત્રણ પ્રકાર ગણ્યાયા છે. દેવહૂ, વાઇ શાખ્દૂ અને અભિત્રહૂ. કોમગ મધુર શાખ્દોથી જેનાં ઉચ્ચારણ થાય, તે દેવહૂ, જેમાં મંદ્ર મધુર સ્વર હોય, જ્યાં શાખ્દ ઢીલા પડતા હોય, રોતલ અવાજ હોય, તે વાઇ શાખ્દૂ. વાણી શાખ્દ જેવી નિર્જવ હોય; જેમાં મોટા અવાજ હોય, ઘોંધાઈ હોય અને આકોશ હોય, તે જાળે કે શત્રુને ખોલાવતી અભિત્રહૂ ગણ્યાય.

૧ ‘આ ત્રણ પ્રકારોની સંહિતા આવકર્ય છે. શુદ્ધા, અહૃઃસ્પૃષ્ટા અને અનિર્ભુલ. જેમાં હેઠ, વિકાર અને ઉચ્ચારણોની અશુદ્ધિઓ ન હોય, તે શુદ્ધા. બંજનોના સ્પર્શ ઉચ્ચારણો કિલષ્ટ, કર્કશ હોય, તે હૃઃસ્પૃષ્ટા; તેથી રહિત સરલ, સુગમ ઉચ્ચારણો હોય તે અહૃઃસ્પૃષ્ટા. જ્યારે વાણીના ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે, ત્યારે જીમણો હાથ બંને સાથળની વચ્ચમાં હોય. અને હાથનાં ચાલન સરખી રીતે કરવામાં આવે, તે અનિર્ભુલ સંહિતા ગણ્યાય છે.

૨ ‘ત્રણ દેવો જેના અધિષ્ઠાતા છે; તેવી આ ત્રણ સંહિતાઓ છે: જેમાં એક કલા ઓધી હોય, તે અવૃદ્ધા સર્વ સંહિતા વાયુની, જેમાં હૃસ્વ, દીર્ઘ અને પ્રસ્તુતની કલાઓ હોય, તે વૃદ્ધા સર્વાધિન્દ્રની અને એક કળાથી વધીને ચાર કલા સુધી જય. તે ઉત્સેધ પરોક્ષ વૃદ્ધા અનિતની સંહિતા ગણ્યાય છે:

સામ વિધાન ખાલણુંમાં પણ સંહિતાઓના પ્રકાર બતાવ્યા છે.

૩ અગ્ન આયાહિ (સામ ૧, ૧) ઋચામાં રજૂ થાયેલ ત્રિવર્ગ ત્રણ સામગાન, તત સવિત્રુ : (સામ ૧૪૬૨) સાવિત્રી ઋચામાં રજૂ થાયેલ ગાયત્ર ગાન અને મહાનામની ઋચાઓમાં રજૂ થાયેલ શાકવર ગાન. એ ત્રણ ગાનોનાં સંકલન કરીને સ્વાધ્યાય કરવા. તે સંહિતાને અમૃતા કહી છે, જેના સ્વાધ્યાયથી દેવો અમૃત-૩૫-મોક્ષને મેળવે છે.

‘ઇદં હિં’ (સામ ૧૬૫) ઋચાનાં પ્રથમ અને વિતમ ગાન, ત્વામિદા (સામ ૩૦૨) સ પૂર્વ્ય : (સામ ૩૫૫) પુરાં ભિન્દુ : (સા. ૩૫૬) ઉપપ્રક્ષ ૪૪૪ (સામ) અને પવસ્વ (સામ ૫૩૨) એ ઋચાઓનાં ગાન તેમજ આરણ્યકમાં સુરૂપકૃતનુમ્ (સામ ૧૬૦) માં રચાયેલ માધુર્ચંદ્રસ ગાન. આ બધાં ગાન ભેગાં સંકલિત કરવામાંઆવે, તેને માધુર્ચંદ્રસી સંહિતા કહે છે. તેના સ્વાધ્યાયથી દેવોએ સ્વર્ગ લોક મેળવ્યા હતા.

આ વો રાજા ૬૮ (સામ) તદ્દ વો ગાયદુતે (સામ ૧૧૫) એ એ ઋચાન ઓમાં રજૂ થયેલા ગાન, મૂર્ધાનિં દિવ (સાય ૬૭) ઋચામાં રજૂ થતાં આન્યદોહ નામનાં ત્રણ ગાન તેમજ અધિપતે (સ્તોલ) માં રજૂ થતાં ત્રણ દેવત્રત (આ. ગા. ૫, ૫, ૨૧૨) આ બધાં ગાન ભેગાં સંકલિત કરવામાં આવે, તેને રૌક્રી સંહિતા કહે છે જેના સ્વાધ્યાયથી રૂદ્ર પ્રસન્ન થાય છે; તેજ પ્રમાણે વિષણુની શ્રીતિ મેળવવા વૈષણવી, વિનાયક = ગણ્યપતિને ભાઈ વૈનાયિકી, સ્કન્દને ભાઈ સ્કન્દની સંહિતા તેમજ પિતૃઓને પ્રસન્ન કરવા ભાઈ પિત્રા સંહિતાનાં સંકલન છે.

૧. સંહિતોનિપદ ખાલણ ૬, ૧૨ ૨ સં. ઉ. આ. ૧૭, ૨૦-૨૬ ૩
સામવિધાન ખાલણ ૧, ૪, ૧૩

સામગ્રાન અને ગાંધીજીને

સામવેદની સંહિતા પ્રસિદ્ધ છે; તેમાં ૧૮૭૫ મંત્રોની સંક્લના છે. આ સંહિતાના એ બાગ પાડવામાં આવ્યા છે. પહેલાં બાગમાં છ અધ્યાય અને બીજા બાગમાં એકનીસ અધ્યાય છે.

પહેલાં બાગમાં ચાર કંડ છે; તે પ્રમાણે પહેલાં અધ્યાયમાં ૧૧૪ ઋચાઓ છે. આ બધીજ ઋચાઓમાં અભિની સુત્રિ કરવામાં આવી છે, માટે તે પહેલાં કંડનું નામ આગનેય કંડ કે પર્વ છે. બીજા કંડમાં ૨, ૩, ૪ એ ત્રણ અધ્યાયો છે, તેના દેવ ઈન્દ્ર છે, માટે તેનું નામ ઐન્દ્ર કંડ કે પર્વ છે. તેમાં ઉપર ઋચાઓ છે. ત્રીજ કંડમાં પાંચમો અધ્યાય છે, તેના દેવ પવમાન સોમ છે, માટે તેનું નામ પાવમાન કંડ કે પર્વ છે. આ ત્રીજ કંડમાં ૧૧૯ ઋચાઓ છે. ચોથા કંડનું નામ આરણ્યક છે, તે છુદ્દો અધ્યાય છે; તેમાં ત્રણ પર્વ છે : અક્રૂ, દ્વાનું અને વાચોત્રત. આ જીપરાંત શુક્રિય પર્વ છે. અને ભહાનામની ઋચાઓનું શાક્વર પર્વ પરિશીલન ઇપે ગણ્યાય છે. આરણ્યક કંડમાં પ્રપુ અને ભહાનામનીમાં ૧૦ ઋચાઓ છે. એ પ્રમાણે પૂર્વાર્થિકના પાંચ અધ્યાયો છન્હ આર્થિક ગણ્યાય છે, કારણું કે તેની સંક્લના ગાયત્રી વર્ગે છંદ પ્રમાણે છે.

દરેક ઋચાના ઋષિ, છંદ અને દેવ જાણવા જરૂરી છે. એ દર્શિએ પૂર્વાર્થિકના ત્રણ કંડના દેવ અભિન, ઈન્દ્ર અને પવમાન સોમ નિશિયત છે; તે રીતે છંદોની ગોડવણી પણ વ્યવસ્થિત છે.

પૂર્વાર્થિકની ઋચાઓને દરશા-દરશાતિના ખંડ પ્રમાણે ગોડવેલ ; તેને અનુવાક પણ કહે છે. તે ગોડવણી નીચે પ્રમાણે છે :

પહેલો અધ્યાય—: આગનેય પર્વ

અનુવાક :	દરશાતિ-ખંડ	છંદ	ઋચાનોઠમ	ઋચાઓ
૧ - ૩	ત્રણ ૧ - ૩	ગાયત્રી	૧ - ૩૪	૩૪
૪ - ૬	ત્રણ ૪ - ૬	ખૃદતી	૩૪-૬૨	૨૮
૭ - ૮	એ ૭ - ૮	ત્રિજુપુ	૬૩-૮૦	૧૮
૯ - ૧૦	એ ૯ - ૧૦	અનુજુપુ	૮૧-૯૬	૧૬
૧૧ - ૧૨	એ ૧૧-૧૨	ઉણ્ણિશ	૯૭-૧૧૪	૧૮

અરિશાષ્ટ

ધીજે, ત્રીજે અને ચોથેા અધ્યાય ઐન્દ્ર પર્વ

અનુવાક	દશતિ (ખંડ)	છંદ ઋગઃતોંકમ	ऋગ્યાઓ
૧ - ૧૨	બાર	ગાયત્રી એકસામિ	૧૧૪-૨૩૨ ૧૧૮
૧૩-૨૦	આઠ	ઘૃહતી	૨૩૩-૩૧૨ ૮૦
૨૧-૨૩	ત્રણ	ત્રિષ્ટુપુ	૩૧૩-૩૪૧ ૨૬
૨૪-૨૬	ત્રણ	અનુષ્ટુપુ	૩૪૨-૩૬૮ ૨૮
૨૭	એક	જગતી	૩૭૦-૩૮૦ ૧૧
૨૮-૨૯	એ	ઉણિષુદ્ર	૩૮૧-૩૮૮ ૧૮
૩૦	એક	કંકુપ	૩૮૯-૪૦૮ ૧૦
૩૧-૩૨	એ	પંક્તિ	૪૦૯-૪૨૬ ૧૮
૩૩-૩૫	ત્રણ	દ્વિપદા	૪૨૭-૪૫૫ ૨૬
૩૬	એક	અત્યષ્ટિ	૪૫૬-૪૬૬ ૧૧

પાંચમો અધ્યાય — પાવમાન કંડ

૧-૪	ચાર	ગાયત્રી ૪૬૭-૫૧૦	૪૪
૫	એક	ઘૃહતી ૫૨૧-૫૨૨	૧૨
૬-૭	એ	ત્રિષ્ટુપુ ૫૨૩-૫૪૪	૨૨
૮	એક	અનુષ્ટુપુ ૫૪૫-૫૫૩	૯
૯	એક	જગતી ૫૫૪-૫૬૫	૧૨
૧૦-૧૧	એ	ઉણિષુદ્ર અને ૫૬૬-૫૮૫ કંકુલ	૨૦

ઉપરનો કમ જોતાં બાળને કંડની ઋગ્યાઓ ૧૧૪, ઐન્દ્રની ઉપર અને પાવમાની ૧૧૬ છે, તે બધાનો સર્વચોચ ૫૮૫ થાય છે.

આ પણીના છઢ્ઠા અધ્યાયમાં આરણ્યક કંડ છે, તેમાં છંદ અને દેવ 'ઉપર સુજ્ઞય વ્યવસ્થિત નથી; તેમાં પાંચ અનુવાક છે. આમાં કેટલીક ઋગ્યાઓ પૂર્વાર્ચિકની છે અને કેટલીક પોતાની છે. તેની ૫૫ ઋગ્યાઓની સાથે ૧૦ ઋગ્યાઓ મહાનામની જોતાં પૂર્વાર્ચિકની કુલ દુષ્ઠ ૬૫૦ થાય છે.

પૂર્વાર્ચિકના પાંચ અધ્યાયોના બાર બાર ખંડ પાડવામાં આવ્યા છે; તેને કેટાણે ફથ દશ દશતિઓને અનુસરીને છ પ્રપાઠકમાં ૫૮૫ ઋગ્યાઓની સંક્લનના છે અને તે દશતિઓને અનુવાક ગણવામાં આવેલ છે. ત્યાર પણીના છઢ્ઠા અધ્યાય ને પાંચ દશતિઓ અને ખંડોમાં જોડવેલ છે.

અતુવાક અને દશતિઓને પાંચ અધ્યાયોને બદલે છ પ્રપાઠકોમાં ગોડવેલ. છ, તે પ્રમાણે (૧) ૮૬ (૨) ૮૭ (૩) ૮૮ (૪) ૮૮ (૫) ૮૬ અને (૬) ૮૮-ક્રદ્યાએ થાય છે. છુટી અધ્યાયની પ૫૫ ક્રદ્યાએની સાથે ૬૪૦ ક્રદ્યાએ થાય છે.

ઉત્તરાર્ચિકમાં નવ પ્રપાઠક અથવા એકનીસ અધ્યાયોમાં ખારસોને પચીસ ક્રદ્યાએ છે. પૂર્વાર્ચિકમાં એક એક ક્રદ્યા પર ગાન હોય છે, તે ઉત્તરાર્ચિકમાં સામાન્ય રીતે ત્રણું ત્રણું ક્રદ્યા-તૃચ પર ગાન મંડાય છે. તે સૂક્તોનીઃ સંઘ્યા ચારસોની છે, તેમાંથી ૨૮૭ સૂક્તોની તૃચ પર મંડાયાં છે, બાકીનાં સૂક્તોમાં ક્રદ્યાએ આ પ્રમાણે છે, એક ક્રદ્યાનાં તેર સૂક્તા, એનાં છાસડ, ચારનાં નવ, પાંચનાં ચાર, છનાં દશ, સાતનાં એ, આડનું એક, નવનાં ત્રણું, દરનાં ત્રણું અને અગિયાર ક્રદ્યાએનાં એ સૂક્તોનો ક્રમ છે.

આનું કારણું છે : આ સૂક્તોમાંથી મોટા ભાગની પહેલી ક્રદ્યા પૂર્વાર્ચિકમાંથી લઈને ખીજ, ક્રીજ ક્રદ્યાએ સાથેનાં સૂક્ત બને છે. પૂર્વાર્ચિકની, બધીજ ક્રદ્યાએ પર ગાન મંડાય છે, ત્યારે ઉત્તરાર્ચિકનો નિયમ જુદો છે. તેમાં સોમયાગના પ્રયોગ પ્રમાણે સૂક્તોની ગોડવણી છે. હવે દરેક સોમયાગના સવારના સવનમાં એક બહિષ્માન અને ચાર આજ્ઞય સ્તોત્રો પર એક જ ગાયત્રે ગાન હોય છે, ખીજાં ગાન મંડાતાં નથી. આ ગાયત્રે ગાન જિહુ અને જિલ્લા ગાનનીઃ સંહિતાએમાં લીધેલું નથી.

ઉત્તરાર્ચિકના પહેલા અધ્યાયમાં પ્રકૃતિ સોમયાગનાં બાર સ્તોત્ર અને ઉક્થનાં ત્રણું સ્તોત્ર છે. ખીજ અધ્યાયમાં અતિરાત્રનાં ચાર સ્તોત્ર બતાવ્યા પંચી દ્વાદ્શાહ યાગનાં દશરાત્રના પ્રથમ અહોરાત્રનાં સ્તોત્ર શરૂ કરીને અગિયારમાં અધ્યાય સુધી દશરાત્રનાં છ પૃથ્ય, ત્રણું છંદોભ અને એક અવિવાક્ય અહોરાત્રનાં સ્તોત્રોનો ક્રમ ગોડવનામાં આવ્યો છે. તેને દશરાત્ર પર્વ કહે છે, ત્યારબાદ સંવત્સર (ગવામયન) પર્વ, એકાઙ્ગપર્વ, અહીનપર્વ, સત્રપર્વ, પ્રાયશ્રિતપર્વ અને કુદ્રપર્વના ક્રમે બાકીના અધ્યાયોની ગોડવણી છે.

પૂર્વાર્ચિક અને ઉત્તરાર્ચિક મળીને એકજ સંહિતા ગણ્યાય છે અને તેમાં કુલ ૧૮૭૫ ક્રદ્યાએ છે. આ સંહિતાની ક્રદ્યાએ પર ગાનો મંડાયાં છે. પૂર્વાર્ચિકના પાંચ અધ્યાય કે છ પ્રપાઠક પ્રમાણે આમેગેય સંહિતાના સત્તર અને છુટી અધ્યાય પ્રમાણે આરણ્યક સંહિતાના છ પ્રપાઠકો છે. તે ક્રદ્યાએ અને ગાનોની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે :

પહેલો અધ્યાય - આગતે કંડ,	૧૧૪ ઋચાઓ પર	૧૮૧ ગાન
૨, ૩, ૪ „ - ઐન્દ કંડ	૩૫૨ „ „	૬૩૩ „
પાંચમો „ - પાવમાન કંડ	૧૧૬ „ „	૩૮૪ „
છુટો „ - આરણ્યક કંડ	૫૫ „ „	૨૬૦ „
મહાનામ્ની પરિશિષ્ટ	૧૦ „ „	૬ „
કુલ	<u>૬૫૦</u> „ „	<u>૧૪૬૪</u> „

ઉત્તરાર્ચિક સંહિતાનાં સ્તોત્ર, સૂક્ત વગેરે સોમયાગના પ્રયોગમાં જેવાને મળે છે, તેને કારણે તે સૂક્તોનાં તૃય પર ઊહગાનની સંહિતા છે; તેનાં સાત પર્વ છે; તેજ રીતે ઊહગાનની સંહિતા છે, તેનાં પણ સાત પર્વ છે. આમાં એટલું સમજવાતું છે કે, ઊહગાન પૂર્વાર્ચિક અને આમેગોય ગાનને તેમજ ઊહગાન આરણ્યક ગાનને અનુસરે છે.

નિયમ એવો છે કે, સોમયાગના પ્રયોગમાં દરેક તૃયમાં સ્તોત્રીયા પ્રમાણે ગાન રજૂ થાય છે; તેમાં પણ જે મૂળ યોનિ ઋચામાં પૂર્વે ગવાય; તેજ પ્રમાણે ખીજ અને ત્રીજ ઋચામાં ઉત્તરે-પછીથી ગવાય. આમ પૂર્વાર્ચિકનાં રજૂ થએલાં ગાનોમાં ઊહ-તક્ક, નિચારણું કે ગોઠવણી કરવી પડે. એ રીતે આ ગાનોને ઊહ અને ઊહ કણ્ણાં છે. ઊહને રહસ્ય ગાન પણ કહે છે, કે જે આરણ્યકના અર્થને દર્શાવે છે.

ઉત્તરાર્ચિકમાં નવ પ્રપાઠકો છે, તેમને એકવીસ અધ્યાયોમાં ગોઠવ્યા છે. ઊહ અને ઊહ ગાનો સાત સાત પર્વોમાં રજૂ થાય, તેમની સંક્ષિપ્તના નીચે પ્રમાણે છે.

અધ્યાયો	પર્વ	ઊહગાન	ઊહગાન
૧-૧૧	દશરાત્ર	૨૨૨	૨૮
૧૨-૧૩	સંવત્સર	૧૫૨	૪૧
૧૪-૧૫	એકાહ	૧૫૮	૨૩
૧૬-૧૭	(સર્વસ્વાર-ચાતુર્માસ્ય)	—	—
૧૮	અહીન	૧૪૬	૩૧
૧૯-૨૦	સત્ર	૧૨૧	૧૪
„	પ્રાયરિચત	૫૦	૧૬
„	કૃત્રિ	૮૭	૫૨

એકવીસમાં અધ્યાયમાં અપ્રતિરથસૂક્ત જણાય છે.

આ રીતે પૂર્વાર્ચિકનાં	૧૪૬૪ ગાનો છે, તે સાથે
ગીતગાન	૬૩૬ અને
ઉદ્ઘાગાન	૨૦૬
	<hr/> ૨૬૩૬

કૌશુમ શાખાની સામવેહની આર્ચિક અને ગાન સંહિતામાં રહેલ ઋચાઓ અને ગાનોની સખ્યા અહીં આપવામાં આવી છે. રાણુયનીય સંહિતા અને જૈમિનીય સંહિતાની સંકલના પણ ઉપર મુજબ છે. થોડી ઋચાઓ એઠી વધારે હોય કે થોડાં ગાન એઠાં વધતાં હોય; તે ઉપરાંત ગાનના ઉચ્ચારણોમાં ધણોજ તફાવત જોવાને મળે છે અને એ ગાયકીના પ્રકાર જે સાચવવા માટે પ્રાચીન વેદપાઠીઓએ ધણોજ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે. આ ગાનો મૌખિક પરંપરાએ થાદ રાખવાં અધરાં હોવાથી, તેમને અંથબ્દ કર્યાં છે, તેમાં સ્વર સંકેતો અને ઉચ્ચારણોના પ્રકારો નંધાયાં છે, તો પણ ગાન પ્રણાલિકા સમજવી અધરી છે. સંગીતમાં રજૂ થતાં ધરેણુંનાં ગાન સ્વરાંકન અને મૌખિક પ્રણાલિકાથી સંગત થાય છે, તે પ્રકારની સાચવણી સામગાનો માટે થઈ નથી; છતાં પણ આહણું અંથો, લક્ષણું અંથો અને સૂત અંથોમાં પરિભાષાઓ રજૂ થઈ છે. એ પરિભાષાઓને અનુસરી આર્થે આહણું ભાષ્યમાં સ્વરાંકનનો નિર્દેશ જોવાને મળે છે. ગાયત્ર વિધાન પરના નાનાભાઈના હસ્તલિખિત ભાષ્યમાં ૨૫૧૮ રીતે ગાંધાર સ્વરનો નિર્દેશ છે; જે સંગીતના સાત સ્વરો સાથે સંગત થાય છે.

મોટા ભાગનાં સામગાન પાંચ સ્વર સુધી લંબાય છે, સાત-એઠિં અને છ-સોઠિં ગાન તો ધણુંએઠાં છે. એક વાત સમજવા જેવી છે, તે એકે, મૂળ સંહિતાની ઋચાઓ સરળતાથી ગાઈ શકાય, એ દર્શિએ સંકલિત થઈ છે અને તથી ઋગ્રવેહની જેમ વિષયની સંગાતિ થઈ શકતી નથી.

ગાનના વિશિષ્ટ પ્રકારોને રજૂ કરતા સામની વિગત ઋગ્રવેહની મૂળ ઋચાઓમાં જોવાને મળે છે. બૃહત્, રથંતર, ગાયત્ર, વૈશિષ્પ, રાજત, શાકવર જેવાં વિશિષ્ટ ગાનો પણ વેદસાહિત્યમાં સૂચિત છે. શસ્ત્ર તે ઋચાનાં શાંસન છે અને સ્તુતિ, સ્તોત્ર તે સામનાં સુસ્તુતિશ્પ છે, જેમાં સ્વરતું સૈધ્વ પ્રાધાન્યે છે. આ સુણું તેજ સુસ્તુત ગણ્યાય છે.

સામવેહના આહણુંથો કેવળ ઋચા પરનાં વ્યાખ્યાન પ્રવચન નથી, મૂળ થોનિ ઋચાઓ પર મંડાએલ સામગાનોનાં સ્વશ્પ, લક્ષણું અને પ્રયોગને વિશાદ રીતે રજૂ કરે છે. આ ઉપરાંત ઐતરેય અને શતપથ વર્ગોરે આહણુંથોમાં પણ સામગાનોની ચર્ચા વિચારણા વિશાદ રીતે કરવામાં આવી છે, અત્યાર સુધી જે

પરિશિષ્ટ

વેદસાહિત્યની સમાલોચના પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિજ્ઞાનોએ કરી છે. તે એક રીતે સાહિત્યની દાખિલે વિચારાઈ છે. સામગ્રાન વિષે ધણુંજ ઓછું વિચારાયું છે.

આ સામગ્રાન કેવી રીતે ગવાતાં હશે; તેની ખાત્રી તે મુખ્યપાઠ કરનાર સામવેદી વેદપાઠીઓ પાસેથી ભળે; તે પરંપરા પેઢી દર પેઢીએ આજ સુધી સંચલાઈ છે, પણ સામ ગાનારા પરસ્પર સંગત થઈ શકતા નથી. તેમાં કયાં કૃત પડે છે અને કેવા પ્રકારનો તક્ષાવત છે, તે માટે સૂજ હોવી જોઈ એ.

સંગીતશાસ્ત્રના સારિગમપધની સ્વરો છે, તે અત્યંત વ્યવસ્થિત હોવા છતાં, સમજવા માટે અભ્યાસ-રિયાજ માંગી લે છે. ગાયકો પરથીજ રાગો વર્તી લેવાય છે. આ પ્રકારનું બંધારણું સામગ્રાન માટે હોય, એ વાત નારદીય શિક્ષામાં રજૂ થઈ છે:

ય : સામગ્રાનાં પ્રથમ : સ વેષોર્મધ્યમ : સ્વર :

યો દ્વિતીંય : સ ગાન્ધાર : તૃતીયસ્તુ ઋષભ : સ્મૃત : ।

ચતુર્થ : ષડ્જ ઇત્યુક્ત : પચમો ધૈવતો ભવેત्

ષષ્ઠો નિષાદો વિજ્ઞેય : સપ્તમ : પંચમ : સ્મૃત : ।

સામ અને સંગીતના સ્વરોનું બંધારણું જુહું છે. મૂળ સ્વરો ઉદાત, અનુદાત અને સ્વરિત પરથી ક્રમે નિષાદ-ગાંધાર, ઋષભ-ધૈવત અને ષડ્જ-મધ્યમ-પંચમની પરિલાષાએ. સમજવવા માટેનો આ પ્રયત્ન છે. આ પ્રયત્નને કેટલાક અર્વાચીન સંગીતશાસ્ત્રીઓ ફૂન્ઝિમ ગણે અથવા સર્વતોદ્રાઘિ ન ગણે, તે વાત સમજાય એવી છે; પરંતુ સ્વરનાં મંડાણ પર જે સંગીતશાસ્ત્ર રચાયું હોય; તેની તુલના કરવી ધરે છે.

એક પ્રાચીન પરંપરામાં ગાનના ત્રણ પ્રકારો નંધાયા છે: જે ગાયકીના આધારમાં ઋચાનાં પદ લેવામાં ન આવે; પરંતુ એકલાં હોવા ઓહાવા જેવા પદ લેવામાં આવે; તેને છત્રગાન કહે છે. આ પ્રકારનાં પદોને સ્તોલ કહે છે; તેની સાથે ઋચાનાં પદ જેડી હેવામાં આવે, તેને લેશગાન કહે છે. સ્તોલ વિના ફક્ત ઋચાએ. પર ગાન મંડાય, તેને આવિર્ગાન કહે છે.

દારિકાના યાદવેને વોર આંગિરસ પાસેથી; જે છાલિક્ય ગાન ભજ્યું હતું; તેજ પ્રાચીન છત્રગાન ગણ્યાય છે. શ્રી કૃષ્ણે તે ગાનને વેણુનાદમાં સંગત કર્યું હતું; જે બધાં પ્રાણીએને આકર્ષક બન્યું હતું; તેજ એંકાર ઉદ્ગાથ ગાન છે; તે વિષેનો એક પ્રાચીન શ્લોક મળી આવે છે:

લોકાન् ઉધ્ઘરયન् શુતીમુર્ખરયન् ક્ષોળીરૂહાન् હર્ષયન्
શૈલાન् વિદ્વયન् મૃગાન् વિવશયન् ગોવૃન્દ માનન્દયન् ।
ગોપાન् સંત્રમયન् મુનીન્ મુકુલયન્ સણ્ટ સ્વરાન્ જૂમ્મયન્
ઓંકારાર્થ મ્ ઉદીરયન્ વિજયતે વંશીનિનાદઃ શિશો : ।

સામગાનની સાથે દુદુંભિ, વેણુ અને વીણાની સંગત કરવાને નિર્દેશ પણ ગ્રાચીન છે. વીણાની રચના તો આ માનવ શરીરની રચના જોઈને કરવામાં આવી છે; તેમાં સૈથી પ્રથમ નાદ હૃદય વીણા પર જગે, વિવિધસ્વરે કંઠવીણા પર જિડે અને તે સ્વરોની સંજા કરવીણા પર પકડાય છે.

અંગુષ્ઠસ્યોત્તમે કૃષ્ટો અંગુષ્ઠે તુ પ્રથમઃ સ્વરઃ પ્રદેશિન્યાં તુ ગાંધાર ત્રણભસ્તદનન્તમ્ ।
અનામિકાર્યા ષડજસ્તુ કનિષ્ઠાયાં ચ ધૈવતઃ તસ્યાધસ્તાચ્ યોન્યાસ્તુ નિષાંદં તત્ત્ર વિન્યસેત ॥

જમણા હાથનાં અંગૂડાના ઉપરના પવે કુણ્ઠ, નીચેના પવે પ્રથમ સ્વર
અતાવાય છે. પ્રદેશિનીએગાંધાર, મધ્યમા એત્રષલ, અનામિકા એ પડજ,
કનિષ્ઠિકા એ ધૈવત અને તેના મૂલમાં નિષાંદ સ્વર અતાવવામાં આવે છે.

સંગીત રત્નાકરમાં જમણાબ્યા પ્રમાણે માનવની હૃદયઃપી વીણામાં ઈડા,
પિંગલા અને સુષુપ્તિણાની સાથે બાવીસ નાડીએ જોર્ધ્વ અને બાવીસ તીરણી
આજુએ જોડાએલી છે. જ્યાં વાયુના આધાતથી ઉચ્ચ, ઉચ્ચતર શ્રુતિએ જગે છે;
તે પ્રમાણે કંઠમાં અને શિરમાં બાવીસ શ્રુતિએ પ્રગટ થાય છે.

આ શ્રુતિએને પ્રત્યક્ષ કરવા માટે એ વીણાએને સંગત કરવામાં આવે છે;
એક શ્રુતિણા અને બીજી ચચ્ચતીણા. બંનેને બાવીસ બાવીસ તાર હોય છે. પહેલી
વીણા મંદ સ્વર પર મેળવી લેવાની અને બીજી કુણ્ઠ જોંચા સ્વર પર મેળવવાની.

આ પ્રમાણે વીણાના તારોની સાથે શ્રુતિએ મેળવવામાં આવે, તો એ
શ્રુતિએ નિષાંદ અને ગાંધાર સ્વરોને, ત્રણ શ્રુતિએ ઋષલ અને ધૈવતને તેમજ
ચાર શ્રુતિએ પડજ, મધ્યમ અને પંચમ સ્વરોને પ્રગટ કરે છે.

સામના મૂલ સ્વરો અને આ શ્રુતિએની તુલના કરતાં દ્વિશ્રુતિક ઉદાત્ત
(નિષાંદ-ગાંધાર) ત્રિશ્રુતિક અનુદાત્ત (ઋષલ-ધૈવત) અને ચતુઃશ્રુતિક સ્વરિત
(પડજ, મધ્યમ અને પંચમ)નો ક્રમ સંગત થાય છે. એ ક્રમમાં સંગીતશાસ્ત્રનો
આરોહી ક્રમ આવતો નથી; પરંતુ અવરોહી ક્રમઃ ગ રિ સા અને નિ ધ પ મ
પકડાય છે. સામ આહ્લણ અંથેા, પ્રાતિશાખ્ય, શિક્ષા અને લક્ષ્ણ અથેામાં આવતી
પરિલાખાએ આ અવરોહી ક્રમની પુષ્ટિ કરે છે અને તેથી સામને ગાંધારગાનતું
પ્રાધાન્ય મળે છે; એનું સંશોધન કરતાં એક મહત્વની ચીજ મળે છે.

સામાન્ય ગ્રંથોની જેમ વેદો વાંચવામાં નથી આવતા. તેના મંત્રોના પાઠ કરવામાં આવે, ત્યારે તેમાં સાંગીતિક સ્વરભાર-પીય ઓછ એસન્ટ અને બલાતમક કુ આધાતાત્મક સ્વરભાર-રટ્રોસ ઓછ એસન્ટ આપવામાં આવે છે. પદ, વાક્ય અને ઋગ્યાઓમાં યોજાયેલ સ્વરોનાં ઉચ્ચારણોમાં સાંગીતિક સ્વરભાર અને પદ-પાઠ ભણુવામાં આધાતાત્મક સ્વરભાર સામાન્ય રીતે જોવાને મળે છે. આ પ્રકારોને ઉદ્ઘાત, અનુદ્ઘાત અને સ્વરિત કહે છે. સંગીત શાસ્ત્રની પરિલાપા પ્રમાણે ઉદ્ઘાતની સ્થિતિ આરોહિપે, અનુદ્ઘાતની અવરોહિપે અને સ્વરિતની સ્થિતિ સમાંતરના રૂપે છે. હુસ્ત્ર, દીર્ઘ અને પ્લુતઃ એ મૂળ સ્વરોભાં આ પ્રકારો જોડાતાં, એક માત્રિક હુસ્ત્ર સ્વરની ત્રણ કલાયો, દ્વિમાત્રિક દીર્ઘસ્વરની ચાર અને ત્રિમાત્રિક પ્લુત સ્વરની પાંચકલાયો ગણુવામાં આવે છે.

આ પ્રકારના માત્રાઓ કે કલાઓના વિલંબને સંગીતની પરિલાપામાં તાલ અને લયની સાથે ધરાવી શકાય; જે લયથી સ્વરનાં ઉચ્ચારણ થાય; તેમાં તાલ પુરાય. એ રીતે એક સ્વરની માંડળી કરીને બીજે સ્વર જોડવામાં આવે છે.

સામગ્યાન જરૂરી પ્રમાણેના પાડને પકડે છે, તે સાથે સ્વરોનાંચ વરોહ અને આરોહ પ્રમાણે, સંકોચ અને વિકાસને અનુસરી માત્રાઓ અને કલાઓમાં વૃદ્ધિ કે હુસ થતા રહે છે. આ સ્વરોનાં ઉચ્ચારણોમાં જેને ત્રણુ સ્થાન કહેવામાં આવે છે, તે મંદ, મધ્યમ અને ઉત્તમ છે, તે સ્થાનોને સંગીતની પરિભાષામાં શ્રામસૈતક-પીચ એક વોઈસ કહે છે, જે પરથી સાત સ્વરોના પ્રકારો પણ સામગ્યાનનાં લક્ષણુ બતાવતા આલણુંથી અને સુત્રાંથી માં જેવાને ભણે છે.

સ્વર એજ લાવન — પૃ. ૭

સામવેદની કૌથુમ શાખંમાં આડ ખાલણ અંથો છે.

अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढ ब्राह्मण मादिममूषडविशारव्य द्वितियं स्यात् ततः सामविधिर्भवेत्॥
आषेय देवताध्याय भवेद् उनिषत् ततः स हितोपनिषत् व शो प्रन्था अष्टावितीरित्ताः
(१) प्रौढ के तांडयमहाध्यालिणु, (२) पठावंश (३) सामावधान (४) धार्षेय
(५) देवताध्याय (६) छांडोऽय ध्यालिणु, के भंत्र ध्यालिणु ज्ञेभाना आठ अध्यायोमां
छांडोऽयोध्यनिषत् छे. (७) संहितोपनिषत् अने (८) वंश ध्यालिणु.

તાંડ્યમહાધ્યાલિથમાં સોમયાગના એકાહ, અહીન અને સત્ર યાગોનાં નિર્પણું છે; તેના મૂળ આધારે સામવેદ સંહિતાની ઉત્તરાર્ચિકસંહતા લેવાય છે પડવિશ તેનાજી પૂરવણીઝે. આની વિગતે ચર્ચા સામવેદ – પરિચ્ય બીજી પુરિતકામાં કરી છે.

સોમયાગનાં વિધિવિધાન ધણાં પ્રકારનાં ધન સાધનસામની માંગી લે છે, તે ઉપરાંત તેમાં અનેકના સાથ સહકાર જોઈએ. વિશેષ કરીને તો સમાજના અને રાષ્ટ્રના ઉત્થાન માટે આ પ્રકારના મોટા યાગો થતા હતા; પરંતુ સામાન્યજીવન પોતાનું હિત સાધી શકે અને સાધારણ ધન સાધનથી નભાવી શકાય, એવાં વિધિએ. આ સામ વિધાનમાં બતાવવામાં આવેલ છે. આનો મુખ્ય સૂર 'સ્વર એજ સર્વના હિતનું સાધન છે.' સ્વર પેર સામગાનનાં મંડાણું છે. અ. સ્વરોના અધિષ્ટાત્રા હેવો છે, તે ઉપરાત સ્વરોના નિધન જેવા વિશિષ્ટ ગાનોના હેવોનું નિર્દર્શન દેવતાધ્યાય - આલણુમાં કરવામાં આવ્યું છે. ઋક્રપ્રાતિશાખ્યનું આ (૧૩, ૧૭) પ્રમાણું ધાણુંજ મહારવનું છે.

ત્રીણિ મંડ્ર મધ્યમસુત્તમ ચ સ્થાનાન્યાહુ : સપ્ત યમાનિ વાચ : ।

અમન્તરશ્વાત્ર યમોऽવશિષ્ટ : સપ્તસ્વરાયે યમાસ્તે પૃથગ્રૂહ ॥ ॥

‘સામાનિ વિધાસ્યન્ત ઇતે સામવિધાનમ्

સાયણુચાર્યની એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે આ આલણું અંથમાં તે સામગાનોનાં વિધિવિધાનાં બતાવ્યાં છે; જે સ્વાધ્યાય વગેરે નિત્યકર્મ, પ્રાયશ્ચિત વગેરે નૈમિત્તિક કર્મ તથા આલોક - પરલોક માટે સાધ્ય કર્મો માટેનાં સામગાનોનાં પ્રયોગ વિનિયોગ હોય.

— ગાનનાં દર્શાન પૃષ્ઠ . ૨૦.

દરેક મંત્ર જ્યે માટે ઉપયોગી છે સાધારણ વાક્ય પણ અનેકવાર ઓલાય; તો તે એક બલ પકડે છે; પછી મંત્ર તો દ્વિય વાણી છે, હજરો વર્ષોથી એ રટાયા કરે છે, એ મત્રના ઋષિ, હેવ અને છંદ જણવાથી વિશેષ લાભ થાય છે. સામગાનનાં મૂળમત્રાના ઋષિ જુદા છે અને ગાનોના જુદા છે. મૂળમંત્રના છંદો ગાયત્રી વગેરે છે, તેનાં સ્વરૂપ અને લક્ષણું હેવતાધ્યાયના ત્રીજા ખંડમાં જેવાને મળે છે. તેના પહેલા ખંડમાં સામાન્ત - સામગાનને અંતે ગવાતા નિધનના પ્રકારો અને હેવોનાં વર્ણન છે. આખેંય આલણુમાં સામગાનના દંટા ઋષિઓનાં નામ આપ્યાં છે, તે ઉપરાંત તાંડ્યમહાઆલણુમાં તે તે ગાનોના દંષા - ઋષિઓનાં કથાનકો પણ જેવાને મળે છે.

જેમ તાંડ્યમહાઆલણુનાં ગાનોની માઉણી સામવેદ ઉત્તરાર્ચિક સંહિતા પર છે; એમજ આખેંય આલણુનાં ગાનોની માઉણી પૂર્વાર્ચિક સંહિતા પર છે.

અખેંય આલણની જેમજ જૈમિનીય આખેંય આલણ પણ સૂત્રશૈલીમાં સારગ્રાહી અને સ્પષ્ટ છે. તે જૈમિનીય સંહિતાના પૂર્વાર્ચિકને અનુસરે છે. તે ખંને આલણુમાં આવેલી ઋષિઓની સ્ત્રી સંશોધન માટે ધણી મહારવની છે.

પણ સામાન્ય વાચકને તો આટલી માહિતી મળી રહે છે; કે બંને આલણું અંથે એકસરખાં છે. કૌચુભના આર્થેય આલણુભાં ઝડપિયો અને ગાનોના વિકલ્પોં છે, ત્યારે જૈમિનીય આર્થેય આલણુભાં એ પ્રકારના વિકલ્પો નથી. આર્થેય આલણું પર સાયણાભાઈ છે. ત્યારે જૈમિનીય આર્થેય આલણુ મૂલમાત્ર તિરુપતિ વિદ્યા-પીડ તરફથી જૈમિનીયોપનિષદ્ધ આલણુ સાથે એકજ અંથમાં પ્રગટ થયું છે. આર્થેય આલણુભાં ત્રણું પ્રપાઠક છે, તેમાં પૂર્વાચ્ચિંકના પાંચ અધ્યાયો પરનાં આમેગેય ગાન અને છડી અધ્યાય પરનાં આરણ્યક ગાનોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે.

સ્વાધ્યાયનાં તેજ પૃષ્ઠ ૩૭

સામવિધાન બ્રાહ્મણ એક રીતે સામગાનનાં વિધિ વિધાન બતાવતો અંથ છે. પરંતુ ત્યાં મુખ્ય તપશ્ચયર્થાના સામનહૃપે સ્વાધ્યાયની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. તેના ત્રણું પ્રપાઠકો છે. પહેલા પ્રપાઠકમાં સામસ્વરનાં સ્વહૃપ, લક્ષણુ, હેવ, ગાનનાં પ્રયોજન સ્વાધ્યાય વગેરેની સામાન્ય માહિતી આપાને સામગાનનાં સ્વાધ્યાય શરૂ કરતાં પહેલાં કુચ્છ તપની આવશ્યકતા બતાવી છે. તપ અને સ્વાધ્યાય માનવનાં ઓજસ અને પ્રતિલા વધારે છે, તેને કારણે તપઃ સ્વાધ્યાયપ્રવચનામ્યાંન પ્રમાદિતબ્યમું ની આજા ઉપનિષદ્ધ અલ્લાવિધાની સાધનામાં મુખ્ય ગણાઈ છે. આ સ્વાધ્યાય તો સહૃંથનાં વાચન છે. જે માનવીની મતિને શુદ્ધ કરે છે. અને ચિત્તપર જગતાં અનેક વહેમ અને શાંકા કુશાંકાનાં જળાં દૂર કરે છે. એ પ્રમાણે પહેલા પ્રપાઠકમાં આઠ ખંડો છે. ખીજ પ્રપાઠકમાં આઠ ખંડો છે. તેમાં વિવિધ કામનાઓ માટેનાં અતુષ્ઠાન બતાવ્યાં છે. તે ઉપરાંત સામગાનોનાં વિનિયોગ અને કામનાઓ પ્રમાણે ફળ બતાવ્યાં છે. ત્રીજ પ્રપાઠકના નવ ખંડોમાં પણ કામ્ય અતુષ્ઠાનના પ્રયાગો અને સામગાનોના વિનિયોગ અને ફલપ્રાપ્તિનો નિર્દેશ છે.

આ વિધાનોમાં મુખ્યત્વે સામગાનનાં સ્વાધ્યાય અને જ્યપ પર ભાર મૂક્યો છે. શરૂઆતમાં જ અલિયજના ઇપે સામસાંહતાના પારાયણુનો વિધિ બતાવ્યો છે. આ સામગાનોના સ્વાધ્યાય-પારાયણુની તુલના અભિનહેત્ર, છણિ, સોમયાગ જેવા ઔતયાગો સાથે કરવામાં આવી છે. સ્વાધ્યાય એ જ સર્વ પ્રકારનાં અતુષ્ઠાનતું મૂળ છે, એ બતાવીને આ અંથે સ્વાધ્યાય અને સહૃંથના વાચનને મહત્વ આપ્યું છે.

સંહિતાનાં સ્વહૃપ પૃષ્ઠ ૫૫

સંહિતોનિષદ્ધ બ્રાહ્મણ પ્રમાણુમાં એક નાનો અંથ છે, જે આઢોક પાનામાં સમાઈ જય; પરંતુ વિષયની દશ્ચિયે તેનુ મહત્ત્વ ધણું છે. તેના પાંચ ખંડો છે,

સંમગાનનાં સંકલન કરવામાં આવ્યાં, તે ગાન સંહિતા અને તેનાં ઉપનિષદ-રહસ્યને બતાવનાર આ અંથ છે. આ ગાન સંહિતાના મૂળમાં ઋગ્યાઓ છે, તેના સહિતાનાં પણ વિવિધ સ્વરૂપો છે. એ દર્શિયે પહેલા ખંડમાં આર્ચિક, ખીજ ખંડમાં ગાન અને તેની પૂર્તિમાં વિરોધ પ્રકારના જીહ કરીને ગાન ભંડાય તે ત્રીજા ખંડમાં આવે, એ રીતે સંહિતાની વિચારણા અહીં મૌલિક રીતે રજૂ થધુ છે, ચોથા અને પાંચમા ખંડમાં તો વિદ્યાનાં મહિમા અને પ્રશાસાનું સુંદર નિરૂપણું છે.

સંહિતા તે પૂર્વિપ અને ઉત્તરિપનું ભિલન. વર્ણ વર્ણ, પદ પદ, વાક્ય વાક્ય, ઋગ્યા ઋગ્યાનાં ભિલન થાય; તે રીતે પૃથ્વી અને આકાશનાં ભિલન; વાણી અને પ્રાણુનાં ભિલન, અગ્નિ અને ધર્મનાં ભિલનના પ્રકારોને પણ સંહિતાના સ્વરૂપમાં ગુંથીને, પ્રાચીન અલ્લવાદીઓ, તત્વજ્ઞાનીઓ અને રહરયવાદીઓને આ ‘સંહિતાનું ઉપનિષદ રહસ્યવિદ્યા’ અત્યંત પ્રિયાવપ્ય લાગ્યો છે. અને તેથી ઔતરયારણ્યકના ત્રીજા આરણ્યકની શરૂઆત ‘અથાત : સંહિતાયા ઉપનિષદ થી કરી છે. તે જ રીતે તૈત્તિરીયારણ્યકના સાતમા પ્રપાઠકની શરૂઆતમાં સ્વરવિષેની શિક્ષાની સમજૂતી આપીને ત્રીજા અનુવાદમાં અથાત : સંહિતાયા ઉપનિષદ વ્યારવ્યાસ્યમઃ જણાવે છે અને ત્યાં પાંચ પ્રકારની મહાસંહિતાઓ બતાવી છે.

આ ત્રણેય અંથોનો અભ્યાસ તુલનાભક રીતે કરવામાં આવે, તો ભાપાશાસ્ત્રની તાત્ત્વિક વિચારણા પર ધાણું જાણુવાનું ભણે.

શષ્ઠ એ તો ભાત્ર એક સંકેત છે, પ્રતીક છે, કેટલીક ભાપાઓમાં ચિત્રનાં આલેખન દૂકાં થતાં, સંકેત પકડાય. આ શષ્ઠનાં સંકેત અને પરિભાષા એક સરખાં તો નજ હોય; તો પછી નિશ્ચિત ભાપાતત્વ માટેનું સાધન શું, એ પ્રશ્ન તો આજે પણ ભાપાશાસ્ત્રીઓ માટે મુંજવનારો છે.

સંહિતાનાં ઉપનિષદ રહસ્ય વિચારનારા આ પ્રાચીન તત્વજ્ઞાનીઓ શષ્ઠના મૂળમાં દિવ્યસંકેતને જોતા હોય છે. જેમ વિશ્વના એક એક પદાર્થ અને આણું આણું ચેતન સભર ભરપૂર છે. એ જ રીતે શષ્ઠ અલ્લ છે, તેમાં એક ઘૃહૃત-ઉદ્ધાર અને વિશાળ તત્વનો સમાવેશ છે. એ શષ્ઠ અલ્લના સાધના અને ઉપાસના તેના સાધક જનને એક વિશાળ અને ઉદ્ધાર અથનું દર્શાન કરાવે છે.

શષ્ઠ સંકેત ભાત્ર એક સ્થૂલ પદાર્થનો સંકેત નથી બનતો, પરંતુ એક દિવ્ય ભંતિપે તે રજુ થાય છે અને તેના વિશાળ લક્ષણમાં તેની દિવ્ય અનુભૂતિ સાધકની આંતર ચેતનાને જગાડે છે.

અજ : કુદરતે આપેલી લેટ

અહમસ્મિ પ્રથમજા (સામ ૫૮૪) આ એક ભધુરી ઋગ્યા છે. તેના ઋગ્યિ આત્મા છે અને હેવ અજ છે. તેનો ભાવ આકર્ષણી છે : ‘આ વિશ્વ પર ઋત-ઋજુ પ્રકારના જીવનનાં ભંડાણુ થયાં; તેમાં હું પ્રથમ જીનમ લેનાર છું. જે હેવો પ્રગટ થયા, તે બધાથી પહેલાં મારું આગમન થયું છે. આથી મારું નામ અમૃત છે. જે સાધક જન અજને નામે મારાં દાન કરે છે; તે પોતે પણ આ મીળી વાણી બોલે છે. હું અન્ન છું, હું અન્ન છું. હેવે જે મારાં દાન કરતા નથી; તેનાં હું ભક્તાણુ કરું છું.’

આજ ભાવની ખીજ એક ઋગ્યા છે (ઋગ્યુ ૧૦, ૭૧, ૬). તે આ રહુરથ્ય પ્રગટ કરે છે :

‘જે માનવને ખીજ માટે ભાવ નથી, લાગણી નથી; તેને અન્નની સમૃદ્ધિ, અન્નના ભંડાર મળી ગયા, તે શા કામના ? તેણે મેળવેલાં અન્ન નિષ્ઠળ જય છે. જે કેવળ પોતાને માટેજ અન્ન રાંધે છે અને જમે છે, તે તો કેવળ પાપ ભોગવે છે; તેનો તે એક પ્રકારે વધ થયો. માની લો, જે પોતાના સંબંધમાં આવેલ શ્રેષ્ઠ સમાજને કે સ્નેહી મિત્રને પોષતો નથી.’

જીવનનાં વિકાસના આ સેતુઓ છે, અવરોધો છે, વિટંબણાઓ છે, તેમાં મુખ્યત્વે ચાર ગણ્યાય : લોલ, કોધ, શંકા-કુશંકા અને જૂઠ. આ બધાનું મૂળ તો અન્ન છે, અન્નનો સંગ્રહ છે. અન્ન એ તો એક કુદરતે આપેલી ભેટ છે. અને તે વહેંચાને સરળે ભાગે મેળવીને ભોગવવાનું છે. (આ પુરિતકામાંથી પૃષ્ઠ ૩૫)

૧. વેદ પરિચય (ઋગવેદ) પુરિતકા એકથી છ મૂલ્ય રૂ. ૧૨-૫૦
૨. યજુર્વેદ પરિચય પુરિતકા એકથી છ , , રૂ. ૧૨-૦૦
૩. સામવેદ પરિચય પુરિતકા એકથી ચાર , , રૂ. ૮-૦૦
સામવેદ પરિચયની ૫ અને ૬ પુરિતકાઓ છપાય છે.

પ્રકાશક : ચુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એડ્ઝ-ગુજરાત રાજ્ય

વિકેતા : ખાલગોવિન્દ ખુક્સેલસ, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૧